

Palet van inzichten

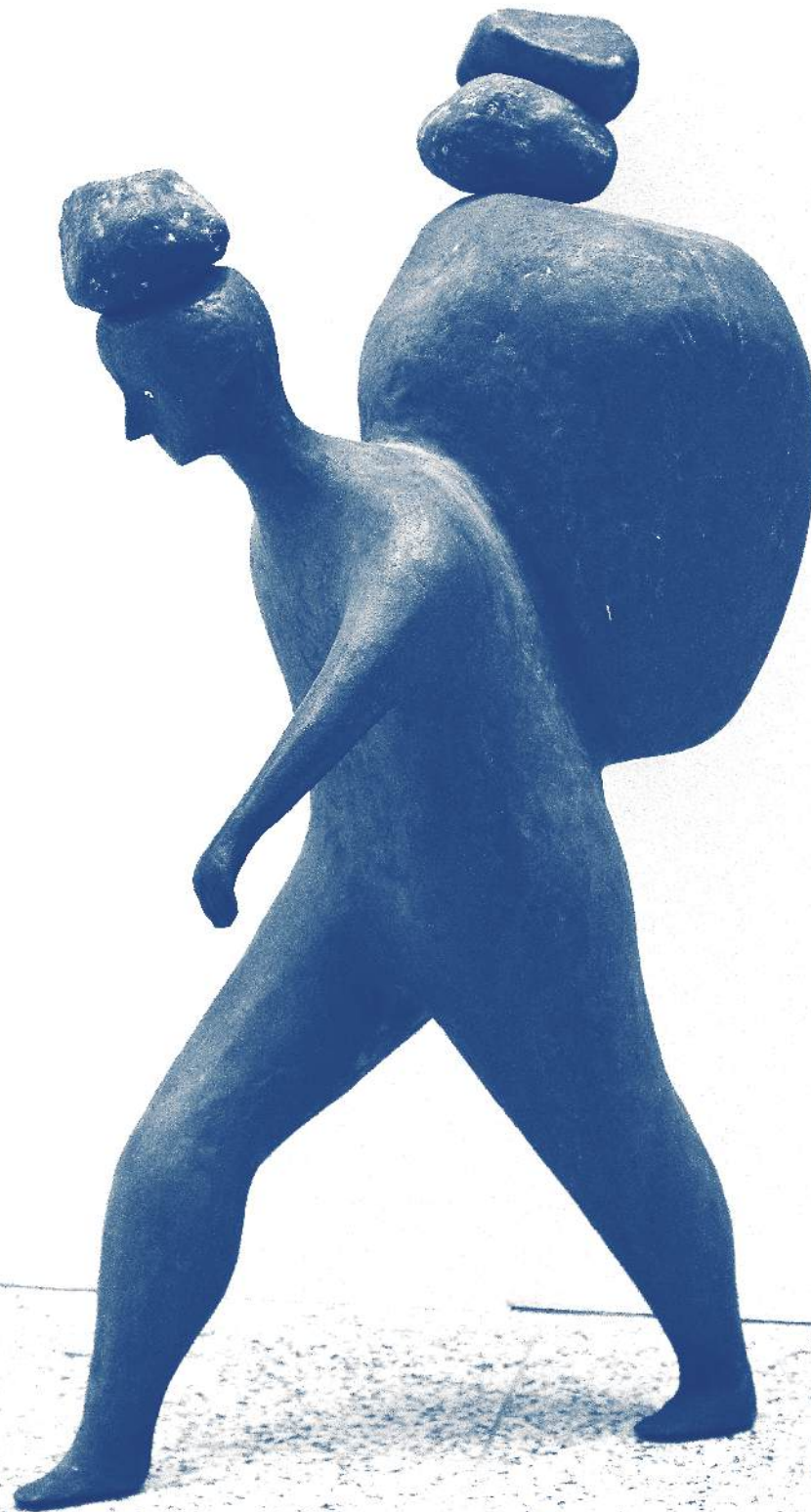
De *Van Dale* behoort, naast de *Oxford English Dictionary* en *Duden*, tot mijn favoriete boeken. Ik lees er iedere dag in. Zo ook toen ik het woord ‘bevlogenheid’ opzocht. Het klinkt mooier dan ‘bevlieging’ waarvan de betekenis – ‘plotseling opkomende lust, begeerte, of opwelling’ – verschilt van de mooie inhoud ‘aangeraakt worden door een geest of hogere wezens’. ‘Bevlogenheid’ is het trefwoord dat in dit themanummer van *Handelingen* veelvuldig wordt gebruikt. Misschien wel in het bijzonder in de betekenis die Roland Holst (het staat toch echt allemaal in het woordenboek) er poëtisch aan geeft: zo ‘houdt het leven met een ongeweten doel mij, bevlogene, hier hunkerend gevangen’.

De vraag die aan deze editie van *Handelingen* ten grondslag ligt, heeft betrekking op de grondinspiratie van pastores zoals die met hun rol als religieus voorganger en ambtsdrager van een normatieve organisatie verbonden is. Hun werk is met verwachtingen verbonden die op momenten hun draagkracht te boven kan gaan. Hoe beleven ze dat, en hoe komen ze er – al dan niet in religieuze termen – weer bovenop?

Dat we in dit themanummer een actueel thema te pakken hebben, blijkt ook uit de studiedag die de Bond van Nederlandse Predikanten (BNP) in samenwerking met het tijdschrift *Handelingen* over dit thema organiseert op dinsdag 14 april aanstaande, met praktijkverhalen van predikanten en hoofdlezingen door Ciska Stark en Anne Weiland. Sake Stoppels die de editieredactie voerde, heeft enkele experts, onder wie Anke Bisschops, Henk de Roest en Gerben Heitink, gevraagd te reflecteren op casussen van pastores die met (dreigende) burn-out te maken kregen. Dat levert een mooi palet van inzichten op, waarin religieuze heroriëntatie een belangrijke bron blijkt om het dienstwerk weer op te pakken. Maar, tegelijkertijd blijken de verschuivende verhoudingen tussen voorganger en gemeenschap en het ‘mijn en dijn’ in de wederzijdse energiehuishouding van belang.

Daarmee is de vraag wie nu wie ‘bevliegt’ van belang. De lust en begeerte voor het vak, de beluisterde religieuze roeping, het appèl door de community, de persoonlijke autonomie en afgrenzing van het eigen levensdomein; het blijken onvermijdelijke ingrediënten voor een antwoord op deze vraag. ◀

*Hans (prof.dr. J.B.A.M.) Schilderman is hoofdredacteur van Handelingen en hoogleraar Religie en Zorg aan de Faculteit Filosofie, Theologie en Religiewetenschappen van de Radboud Universiteit Nijmegen.
h.schilderman@ftr.ru.nl*

Tussen bevlogenheid en burn-out

Voorgangers en hun welbevinden

‘Ik begon deze week aan mijn tiende jaar als voorganger in een mooie evangelische gemeente in Woerden. Een gemeente die me enorm genadig is geweest in al die jaren. (...) In tegenstelling tot veel collega’s ben ik rijk gezegend met positieve mensen die niet gericht zijn op conflicten of andere narigheid. Toch zijn er in de afgelopen jaren momenten geweest dat ik terugverlangde naar het bedrijfsleven waar ik jarenlang werkzaam was. Dat komt vooral omdat er in het bedrijfsleven een strikte scheiding gemaakt kan worden tussen het werk wat je doet en je persoonlijkheid. Dat gaat in de kerk niet. En soms is dat een uitputtingsslag.’

Nederlands Dagblad, 13-8-2014

Bovenstaande woorden zijn van Jan Wolsheimer, voorganger in een CAMA-gemeente in Woerden. Het gaat hier om een vitale gemeente waar krimp en leegloop niet de toon zetten. Maar ook Wolsheimer loopt op tegen de moeiten die het werken in de kerk met zich meebrengt. Hij signaleert ook het voortijdige afhaken van collega’s. Ze redden het niet meer. Er speelt hier een complex aan factoren. Een van die factoren is in zijn ogen de veranderde verhouding in de kerk: ‘Tegenwoordig

is er nog steeds een ‘tegenover’, maar dan precies omgekeerd: de gemeente als jury tegenover de predikant. Deze moet steeds meer kunnen, net als in de meeste beroepen trouwens: spreken als Barack Obama, pastoraat verlenen als moeder Teresa en visionair zijn als Steve Jobs. Een onmogelijke taak. Voldoe je niet, dan stemmen mensen met hun voeten.’

Deze scherpe woorden brengen ons midden in het thema van dit nummer. Een substantieel aantal pastores lijdt aan vermoeidheid, burn-out en verlies aan motivatie en bevlogenheid. Werken in de kerk is in deze tijd bepaald geen

< Henk Visch, ‘Stenendrager’

sinecure. Een recent onderzoek naar het welbevinden van pastores in de Protestantse Kerk in Nederland, waarover we ook rapporteren in dit themanummer van *Handelingen*, laat zien dat het verhoudingsgewijs met burn-out wel meevalt in de kerk, maar dat er wel iets mis is met de bevoegenheid van voorgangers. De onderzochte PKN-predikanten blijken namelijk gemiddeld genomen qua bevoegenheid minder te scoren dan werkers in andere sectoren. Dat is een serieus signaal, vooral tegen de achtergrond van de kerk als 'ideële organisatie'. Wat is er aan de hand in de kerk?

We concentreren ons in dit nummer op de volgende vraag:

Welke factoren spelen een rol in de aantasting van bevoegenheid van pastores en langs welke wegen kan er zodanig gewerkt worden aan het welbevinden en de motivatie van pastores voor hun werk dat ze een inspirerende invloed hebben op de geloofsgemeenschap als geheel?

Het gaat hier om een ingrijpende thematiek, waarvan we in dit nummer uiteraard slechts enkele aspecten kunnen belichten.

We beginnen met drie praktijkverhalen van predikanten die alle drie vastliepen in hun werk als voorganger, maar ook een 'doorstart' wisten te maken. Anke Bisschops, pastoraal psycholoog en supervisor, reflecteert op deze drie ervaringsverhalen en komt daarbij uit – net als de drie predikanten – bij een verdiepte spiritualiteit. Daar waar de academische opleiding het accent legt op kennis, is de voorganger misschien wel vooral gebaat bij een niet-weten.

Ook Gerben Heitink, emeritus hoogleraar Praktische Theologie (VU Amsterdam) en oud-redacteur van dit tijdschrift, las de drie

verhalen. Nico Krijn interviewde hem hierover. Heitink wijst onder andere op de beweging van deze pastores naar oecumenische en katholieke 'plekken' waar ze herstel en nieuwe inspiratie vinden. Hij stelt ook dat onze tijd geen tijd van bevoegenheid is.

Henk de Roest verbreedt vervolgens het veld door te kijken naar verricht onderzoek naar het functioneren en welbevinden van pastores. De titel van zijn bijdrage, 'De ziel van de voorganger revisited', zet ons opnieuw op het spoor van de spiritualiteit. Uiteraard speelt er in het functioneren van voorgangers meer, maar De Roest neemt de lezer vooral mee naar de binnenkant van de voorganger en de noodzaak 'aandacht voor de ziel' te hebben.

Vervolgens doen drie onderzoekers samen verslag van het recente onderzoek naar het welbevinden van PKN-pastores. Hierboven noemde ik al een opmerkelijke uitkomst van dit onderzoek. Een op de vijf onderzochte pastores had te maken met burn-out of met een hoog stressniveau. Van hen kregen 45 een coachingstraject aangeboden. De resultaten van dit traject spreken boekdelen, hoewel uiteraard het effect op de langere termijn nog zal moeten blijken. De onderzoekers stellen dat een heldere taakformulering, autonomie en ontplooiingsmogelijkheden belangrijke determinanten voor bevoegenheid zijn.

In een slotartikel proberen we wat lijnen te trekken vanuit de centrale vraag van dit nummer. <

Sake (dr. S.) Stoppels is universitair docent Kerkopbouw en Diaconiek aan de Faculteit der Godgeleerdheid van de Vrije Universiteit te Amsterdam. s.stoppels@vu.nl

'Save Our Souls'

'SOS', bad ik rond 2004. Het ging goed, erg goed. Ik was predikant in een leuke gemeente. We waren voor elkaar geschapen. Een doortastend klein clubje actieve gemeenteleden, een kerkenraad die leefde voor korte lijnen, gevoel voor humor. We hadden het meer dan goed en toch ... misschien ging het me te goed? Vrijwel alles wat ik voorstelde en uitvoerde, werd gewaardeerd. Er zat geen uitdaging meer in mijn leven.

Iedere morgen nam ik de tijd voor gebed. Ging zitten op het krukje ooit meegebracht uit Taizé en ik probeerde te bidden. Dwaalde steeds af, maar ging iedere dag toch weer zitten, begon aan *De navolging van Christus* van Thomas van Kempen. Moeilijk vond ik het, maar het had zoveel mensen geïnspireerd dus ik bleef doorlezen. 'SOS', bad ik opeens, 'help me, God, mijn ziel gaat verloren.'

Overleven

Ik zou beginnen aan de opleiding Klinisch Pastorale Vorming, dat zou mijn ziel wel redden. Al een tijdje speelde ik met de gedachte dat ik mijn theologiestudie over wilde doen, maar nu met vakken waardoor ik geraakt zou worden. Dat had ik gemist in de studie. Ik zou in Hyde Park de KPV gaan volgen. Maar het liep anders. Mijn echtgenoot werd ernstig ziek. Ik kon niet weg van huis. Dan maar een studieverlof thuis met Habakuk. Met tranen in mijn ogen las ik, 'ik zal niet sterven, ik zal leven.'

Het gaf me vertrouwen in de toekomst, mijn man zou blijven leven. Maar die ziel van mij ... Die moest gered worden. Ik zocht contact met een supervisor, een katholieke geestelijk begeleider. Acht gesprekken waarin ik bittere tranen hilde over mijn afscheid van die lieve gemeente.

Ik ging solliciteren, dat zou de weg worden om mijn ziel te redden. En al snel had ik een nieuwe gemeente, ondanks mijn gevorderde leeftijd. Het ging gemakkelijk. De nieuwe gemeente was het tegenovergestelde van die lieve gemeente. Het was een verdeelde club die veel had meegemaakt en nu nog zat bij te komen van alle schokken. Dat zou mijn plek worden, ik zou niets cadeau krijgen.

Al snel voelde ik dat het niet eenvoudig was op mijn nieuwe plek. Was dit de plek waar mijn roeping lag? Mijn collega die gelijk met mij begon ging vrij snel naar een andere werkplek en daar zat ik. Nog steeds iedere dag op mijn Taizé-krukje. De gebeden werden anders: 'Help me te overleven, ik red het haast niet hier.' >

Chaotische toestanden in mijn nieuwe gemeente. Ik stelde voor dat er een interim-collega zou komen en gelukkig kwam die. Het bleef druk, te druk voor mij. Mijn ziel, had ik die nog? Ik moest mijn ziel redden. Op het drukste moment las ik een artikel in *Woord & Dienst*, over iemand die afgestudeerd was als geestelijk begeleider. Dat was het! Dit wilde ik.

Dit is mijn kans

Mijn studieverlof kwam naderbij. Zou ik het wagen? Mailen met Gideon van Dam, destijds een van de werkbegeleiders voor predikanten binnen de Protestantse Kerk en initiator van deze studie. De studiebelasting was eigenlijk te hoog, te groot voor een studieverlof. Ik werd er boos om, hoe kon dit aangeboden worden? Even later hoorde ik dat er geen plek meer was, terwijl de studie pas over een jaar zou beginnen. Die kans zou dan weer voorbij gaan?

Ineens kwam er een bericht over een informatiemiddag, 'er zouden misschien wel plaatsen zijn'. Ik ging naar Utrecht en daar zaten we met zo'n dertig geïnteresseerden en slechts twintig plaatsen. Ondanks de relatief zware studielast voor een fulltime predikant zou het moeten kunnen lukken. Ik wist meteen, dit is mijn kans. Ik gaf me op voor een intake en deelde mijn plannen met de kerkenraad. Die stond niet te juichen.

Tijdens het intakegesprek gaf ik aan wat ik zocht: mijn ziel moest gevoed worden. Onzeker was ik wel. Daarom vroeg ik een paar voorbereidingsgesprekken aan bij een afgestudeerde geestelijk begeleider. Het werd Ada Jacobi (zij

is in 2010 overleden). Openhartige gesprekken waren het. Wat kan ik verwachten in de studie en wat kan er gebeuren? Ik werd een beetje bang. Wat zou ik tegenkomen, in mezelf? Ada was heel openhartig: 'Deze studie lijkt op een snelkookpannetje, er gebeurt veel met je ziel in korte tijd en soms doet het pijn, maar altijd heb ik het gevoel gehad dat het goed was en veilig.' En nog een zinnetje dat me aan het denken zette: 'Er zijn mensen uit onze groep geweest die veranderd zijn van werk omdat ze door deze studie de bevestiging kregen dat ze niet op de goede plek zaten.' Dat kwam aan bij mij, ik wist het diep vanbinnen: 'Ik zit niet op de goede plek.'

Geweldige colleges

September 2009 ging ik naar college aan het Titus Brandsma Instituut in Nijmegen. Een pittige reis, iedere woensdag vroeg opstaan, lang in de trein voor een paar uur college. En ik zou weer tentamens moeten gaan doen, dat was best eng. Eind vijftig was ik en dan weer tentamens doen, met de billen bloot? Twee jaar colleges, zestien papers schrijven, zestien keer tentamen doen.

De colleges waren vrijwel altijd geweldig, Kees Waaijman, Hein Blommestijn, Frans Maas en anderen, ze waren zo inspirerend. Vooral Hein Blommestijn leerde me iets wat van onschatbare waarde was: God houdt van mij! Dat kon ik niet vaak genoeg horen. Daar wilde ik wel vroeg voor opstaan, uren reizen en tentamens doen. Eenmaal in de maand hadden we een tweedaagse in Hyde Park: gesprekken, allerlei praktijkoefeningen die voorbereiden op het werk van geestelijk begeleider. Spirituele autobiografieën schrijven, iedere keer vanuit

< Ossip Zadkine, 'La prisonnière', 1943, Musée des Beaux Arts, Lyon

een andere gezichtshoek. Wat bracht dat veel tweegg! Allerlei opgespaarde, weggestopte ervaringen kwamen langs en kregen hun plek.

Al vrij snel kwam de voorspelling van Ada Jacobi uit. Ik werd benaderd door een andere gemeente die graag met mij in zee wilde en ik ook met hen, maar ik zat nog niet zo lang in de oude.

Het ging financieel helemaal niet, het was een zestig-procent-gemeente en ik was honderd procent kostwinner. Wat moest ik doen? Op het hoogtepunt van mijn twijfel zei Hein Blommestijn in een college: 'Je kunt wel denken alles te moeten regelen in je leven, maar loop je met je geregeld God niet voor de voeten?' Dat zinnetje was voor mij. Na de lange treinreis, die vol aanvechtingen was, wist ik het. 'Schat' zei ik tegen mijn echtgenoot, 'we gaan hier weg en we zien wel hoe het gaat.'

De studie ging geweldig, ik genoot van alles, echt van alles, zelfs van het gestress en geploeter voor tentamens, mystieke tekstlezing, *lectio divina* en daar kwam *De navolging van Christus* weer voorbij, een oude bekende. En nu was het balsem voor mijn ziel.

Wat doe ik hier?

In 2010 begon ik in mijn nieuwe gemeente. Met veel moeite ons eigen huis verkocht, geen eigen huis meer, voor het eerst wonen in een pastorie, baan van zestig procent op hoop van zegen. Nijmegen lag nog veel verder weg, de reis startte nu nog eerder en de winters waren toevallig zeer slecht om te reizen.

Weer een nieuwe gemeente, mijn vierde. Nieuwe mensen, onbekende woonomgeving. Een andere vorm van spiritualiteit bij de meeste

van mijn gemeenteleden. Vrijzinnig zijn de mensen in mijn gemeente. Ze regelen zaken waarvoor ik vroeger als predikant erbij geroepen werd zelfstandig. Ik was niet voor van alles nodig. Na een drukke gemeente die veel van de predikant verwachtte, is dat een verademing, maar het gaat ook knagen. 'Wat doe ik hier? Ik lijk wel de pastoor van een Frans dorpje.' Weinig mensen in de kerk, een leeglopende kerkenraad, weinig mensen voor veel taken. Voor ik het in de gaten heb, loop ik weer tegen oude ergernissen op. Nee, geen enkele gemeente is de hemel op aarde, maar een beetje kader en korte lijnen, dat zou wel prettig zijn. Ik hoor door kerkenraadsleden mompelen dat ik te veel wil.

Op dat moment heb ik supervisie in het kader van mijn studie, en ik breng mijn gevoelens zo eerlijk mogelijk in. Waarom tref ik nu weer deze irritaties? En dan gebeurt het. De puzzelstukjes vallen op hun plek. Al die mooie mystieke teksten vol spiritualiteit waarvan ik smul in Nijmegen en die we uitproberen in HydePark gaan ook over mij! Ook ik moet het uithouden, geduld beoefenen, compassie is het sleutelwoord. Hoezo is *stabilitas loci*, bij de zaak blijven, alleen voor kloosterlingen? Met al mijn gewissel van gemeenten geldt dit ook voor mij. Ik schaam me, maar voel ook opluchting. Ik vertel mijn supervisor dat ik op een dag tegen God verzucht: 'Ik ben wel een fraaie dienaar van uw Woord, ik bak er niet veel van, waarom heeft U nou mij geroepen hier in die lege kerk te staan?' Ja, dat is een verbrijzeld hart waar God vol liefde naar kijkt. Opeens kregen de teksten van Thomas van Kempen over nederigheid en zelfkennis een nuchtere bodem.

Liefde!

In de eerste kerkenraadsvergadering na dit gesprek zou er een lastig onderwerp aan de orde komen waarbij ik met huid en haar was betrokken. De uitbreiding van mijn werktijd van zestig naar tachtig procent. Ik ging zitten, op dat beruchte krukje. Ik bad voor de vergadering, haalde de kerkenraadsleden voor mijn geest en droeg ze vol liefde op aan God. Ook mezelf bood ik in al mijn gebrokenheid, onvermogen, ongeduld, op aan God.

Vaak ergerde ik me aan de opening van de vergadering. Dit keer was het anders. Ik zou sluiten en, o ironie, we hadden dezelfde tekst gekozen: 1 Korintiërs 13, over de liefde. We schaterden: dat we zomaar met dezelfde tekst kwamen. Liefde! Dat stroomde die avond vanuit mij en dat kwam terug, liefde. Het was een bijzonder ontspannen vergadering. Niet elkaar vliegen afvangen, maar samen voor dezelfde zaak met onze zwakke én onze sterke kanten.

Die ontspanning is gebleven, ik heb geleerd: neem de tijd voor stilte, gebed. Laat je agenda als predikant niet vollopen, maar houd die open plekken juist als het druk is. Ik weet nu dat ik mijn gemeenten op de een of andere manier overvroeg en dat maakte mensen onzeker. Nu is er zoals ik tegen mijn supervisor zei, een soort 'lichte lichtheid' in het kerkenwerk. Ruimte voor Gods Geest.

Ik heb inmiddels als door een wonder hier op deze plek tachtig procent werktijd gekregen. Heb mijn eindschrijving voor de studie geschreven, met heel veel plezier. Het was een luxe om dagen vrij te roosteren voor reflectie. Het werd een boekje. *Op zoek naar een persoonlijke leefregel* was de titel. Er kwam geen pasklaar

antwoord in dit boekje, een open einde. Stilte (dat krukje weer) is in ieder geval de kern van waaruit mijn werk, mijn leven, mijn vrijheid komt. Stilte redt mijn ziel.

Dat is nu mijn weg

Een nabij gelegen klooster (de Adelbertusabdij in Egmond) – een oude liefde van me – komt weer in zicht. Er is daar een uitstekend cursusprogramma. Contemplatief gebed wordt aangeboden. Blijkbaar mijn weg. Zo maar een ontmoeting met Hein Blommestijn. 'Ik mis Nijmegen,' zeg ik, 'of nee, ik mis je colleges.' En er komt een uitnodiging. Hein gaat in 'mijn' klooster voor de broeders een interne retraite geven over de Regel van Benedictus. Een bescheiden briefje aan de abt. Ik mag meedoen als ik me kan voegen in de sfeer van de retraite. Ik kan me zeker voegen. Het wordt een bijzondere week. Zonder gesprekken met elkaar een band voelen. Genieten van de mystagogische uitleg van de Regel door Hein. De Regel van Benedictus wordt een beetje mijn regel. Deze eeuwenoude Regel is een beproefd middel voor een gemeenschap om te leven op zoek naar God.

Het klooster voorziet in de behoefte van zoekers: mensen buiten hun kloostermuur die willen leven met die Regel. Er is een traject van oblatuur. Langzaam maar zeker, in een proces van jaren, maak je kennis met de Regel en verbind je je er mee. Dat is nu mijn weg. *Regel gevonden* wordt de titel van het volgende boekje. Mijn ziel is niet meer in nood. <

Agnes (drs. A.J.C.) Hana-van Bruggen is predikant in Warmenhuizen-Harenkarspel, geestelijk begeleider en mediator in opleiding.
agneshana@icloud.com

Meister Eckhart als model voor gemeenteopbouw

Er zijn twee perioden geweest dat ik niet verder kon in mijn werk als predikant. Allebei hebben ze gewerkt als een steen in de vijver: een duidelijk in de tijd traceerbare ‘plons’ met een nauwelijks af te bakenen rimpeling daarna. Beide keren betreft het zowel een abrupt moment als een proces. De eerste periode had vooral betrekking op mijn eigen persoon en spiritualiteit. De tweede betrof de kerk, althans die waarin ik werkte en werk: de Protestantse Kerk in Nederland. Deze laatste, wat ik noem ‘kerkelijke burn-out’ dient zich als vanzelf in de loop van mijn verhaal aan. Ik begin met te vertellen over mijn persoonlijke burn-out.

Persoonlijke burn-out

Waarom had ik er geen plezier meer in? Het was in 1995. Het jaar daarvoor waren wij, ons gezin met vier kinderen (twee adolescenten en twee pubers) vanuit Veere verhuisd naar Enschede, waar ik was beroepen in de wijk Enschede-Zuid. Komend uit het onderwijs had ik veel affiniteit met jongeren en sowieso met mensen aan de rand van de kerk en daarbuiten. Vanaf het moment dat ik predikant was, heb ik mij uitgerekt om juist die groep met de christelijke traditie te bereiken – de christelijke traditie in haar moderne, theologisch verlichte variant. Ik had daartoe een weg gevonden via de popmuziek. Mijn boekje *Popmuziek en geloof* (Kok,

1995) had een tweede druk beleefd en met de werkgroep ‘Pop en spirit’ van de Landelijk Hervormde Jeugdraad timmerden wij aan de weg. Met onze pop-en-theaterdiensten in Enschede-Zuid haalden wij Veronica, de IKON en de NCRV. *Trouw* interviewde mij en noemde mijn visie op de verhouding tussen de christelijke traditie en de popcultuur een eyeopener. Her en der werd ik gevraagd voor lezingen.

Aan ‘succes’ geen gebrek dus. Maar waarom had ik er op een gegeven moment geen plezier meer in? Sterker nog, ik voelde me leeg, ongeïnspireerd, als ik voor de zoveelste keer ‘mijn kunstje ging vertonen’ – want zo voelde het. Het vervolg laat zich raden. Het ontbreken van plezier resulteerde in tegenzin en tegenzin resulteerde in somberheid – die weer een nega-

< *Abdij van Cluny, Frankrijk*

tieve spiraal tot gevolg had. Het moment dat ik brak was vlak na een vergadering waarin ik mij met grote moeite had weten te beheersen. Ten overstaan van mijn geliefde, overmand door de zwartste emoties, gooide ik de handdoek in de ring. Een heuse depressie volgde, weken lang medicijnen en vooral veel gesprekken met mijn onovertroffen geliefde. De beste therapie!

Eén ding werd me steeds duidelijker: ik miste iets. Maar wat?

Kantelmoment

Ik was het mij nog niet bewust, maar er waren aanwijzingen in welke richting ik het blijkbaar zocht, namelijk de diepte en de hoogte in! Verdieping en verticaliteit zocht ik in mijn geloof. Dat bleek uit het feit dat ik, als moderne theoloog, de orthodoxie van mijn jeugd herontdekte. Dat ik, als rationele theoloog, op zoek was naar devotie, bijvoorbeeld in het aansteken van een kaars, in het Mariakapelletje van ons rooms-katholieke kerkgebouw. En dat ik, als betrokken activistische bevrijdingstheoloog, intens verlangde naar de geloofsbeleving van mijn vader: een innig piëtisme, doordrenkt van Godverlangen, Godbeleving, gemeenschap met God.

Dit waren de aanwijzingen, die ik pas achteraf als zodanig heb herkend. De bewuste doorbraak, het kantelmoment, vond plaats tijdens een retraite met collega's. Daar ontdekte ik de *stilte* – en daarin God.

In de week na Pasen 1997 begon mijn studieverlof, dat ik opende met een bezinningsweek in een voormalig klooster. De organisatie was in handen van de Charismatische Beweging. Vooraf dient vermeld dat ik behalve met mijn

nog maar half verwerkte burn-out ook te kampen had met grote zorgen omtrent een van onze kinderen. Ik begon dus gekweld en geladen aan deze week, waarvan ik overigens niet wist wat te verwachten.

In de verschillende meditatieve oefeningen werd mij zonneklaar wat tot dan toe alleen geschemerd had op de achtergrond, namelijk wat ik al die tijd had gemist: het besef van het niet-maakbare, het mysterie, het verticale, het heilige, God.

In het oefenen van de stilte tijdens de meditatie ontdekte ik dat het zowaar mogelijk was mijn immer zelfsturende wil en controle los te laten. Tot dan toe was ik voortdurend bezig alle zorgen en problemen, ook of misschien wel juist die van anderen, op te lossen. Ik zat er bovenop als een vogel op zijn broedsel en durfde niet van mijn plaats te wijken. De stilte en met name het loslaten heb ik ervaren als een eyeopener en een enorme bevrijding.

Mijn ervaring echter bleef niet beperkt tot dit 'neutrale' resultaat van het niet meer gevangen zijn. Later die week ervoer ik tijdens een meditatie rond een icoon ook de nabijheid van God. Hoe zal ik dat beschrijven? Er was niet alleen sprake van een weldadige leegte maar tevens van een rustgevende en lieflijke 'gevuuldheid'. Een innerlijke glans, een intens besef van liefde, waarvan ik tot dan toe slechts een spootje had ervaren. Ik herkende het als wat ik had gelezen over 'een mystieke ervaring'. In mijn boek daarover *Het geheim van de lieflijkheid* (Kok, 1998) heb ik het omschreven als volgt: 'Ik zie mijn wereld, mijn leven voor mij, badend in Gods lieflijkheid.'

Ik had zagezegd de *liefdesmystiek* aan den lijve ervaren.

Terug op de markt

Na mijn studieverlof, waarin ik mij had verdiept in de Middeleeuwse mystici Theresa van Avila en Jan van Ruusbroec, keerde ik terug in mijn hartelijke gemeente en ging vol goede moed aan het werk vanuit mijn nieuw gevonden passie. In de kerkenraad deed ik verslag van mijn studie, mijn existentiële ervaring en het boek dat ik daarover aan het schrijven was. Men reageerde zeer positief.

Wat het gemeentewerk betreft werd mijn veranderingsproces vooral concreet zichtbaar in de vieringen. Waar ik tot dan toe mijn preek en gebeden als betogend proza uitschreef merkte ik nu dat deze 'toon' niet meer aansloot bij mijn beleving, evenmin als de gebruikelijke veelheid aan woorden. Ik begon met in te korten, een bewust snoeien en weglaten van alles wat ik voorheen per se wenste uit te leggen. In het vele dat ik theologisch wilde verantwoorden en in de drang om dat zo overtuigend mogelijk te doen had ik altijd last gehad van een verkeerde ademhaling tijdens het houden van een preek, zodanig dat ik soms zelfs licht hyperventileerde. Mijn gedrevenheid bleek zich in lichamelijke spanning te hebben uitgewerkt! Voortaan schreef ik mijn preek in ademeenheden, onderbroken met korte stiltes.

Het is een concreet voorbeeld van de wijze waarop mijn nieuwe gezindheid gestalte kreeg in mijn werk. Een ander, voor de gemeente zichtbaar voorbeeld betrof mijn wijze van bidden: niet langer de handen gevouwen maar geopend naar boven als een schaal, ontvangend, devoot.

Ook begon ik elementen van de mystieke geloofsbeleving in te voeren in de praktijk. Op kleine schaal weliswaar, met 'theelepeltjes', zo-

als men in de retraites van de Charismatische Beweging ook had geadviseerd. Zo bespraken wij in een kring Anni Matti's boek *Wat heb je aan je geloof als lijden je treft?* (Ten Have, 1995). Daarin beschrijft zij, feministisch bevrijdingstheologe, een vergelijkbare ontwikkeling naar de mystiek.

Mijn liturgie versoberde en ik maakte steeds vaker ruimte voor momenten van stilte. Omdat mensen er om vroegen deed ik nog diensten met popmuziek en theater, maar niet langer zo van harte en ook daarin kwam meer ruimte voor stilte en devotie.

Het meest expliciet echter was de stiltekring die ik opzette met een tiental gemeenteleden. Een half uur mediteren rond een bijbeltekst, in het bijzonder psalmwoorden, onder het motto: concentratie op de kern. Het mooie is dat deze kring volkomen onbedoeld uitgroeide tot een pastorale kring, toen een van de deelnemers geconfronteerd werd met een agressieve vorm van MS en snel zodanig aftakelde dat zij dagelijks mantelzorg nodig had – waarin grotendeels voorzien werd door de stiltekring!

Deze gang van zaken bevestigde mijn groeiende visie op kerk en gemeenteopbouw: wanneer men zich maar richt op de kern, namelijk God, komt de rest vanzelf in het spoor mee.

Eerste scheurtjes

Maar juist aan die gerichtheid op God leek het in onze kerken te ontbreken. Vanuit mijn mystieke dimensie begon ik mijn eigen kerk, met name op bestuurlijk niveau, te ervaren als een weinig spiritueel instituut. Scherper dan voorheen signaleerde ik in het protestantisme het uitgaan van maakbaarheid – meer dan door- ►

leefd verlangen naar het heilige. Vooral in de stedelijke vergaderingen, met hun verbale overdosis, onderging ik soms lieflijk een leegte. Ik kwam tot de ontdekking: onze kerk is niet *God-centered*. Met name op het gebied van beleid trof ik de geestelijke armoe aan van vuistdikke dossiers, vol reorganisatieplannen, met aan het slot een enkele alinea over God! O ja, dat is waar ook, daar moeten we 't nog even over hebben ...

Hoewel velen in mijn gemeente zich gezegend voelden met mijn nieuwe benadering merkte ik dat niet iedereen het mee kon maken, onder wie collega's, kerkenraadsleden, maar ook gemeenteleden. De stiltes in mijn liturgie werden door enkelen als ongemakkelijk ervaren, mijn preken als te 'persoonlijk', mijn rituelen als te 'rooms' en mijn visie op een *God-centered* kerk zelfs als bedreigend.

Hiermee diende zich het begin van vervreemding aan. Een vervreemding die nog werd versterkt door mijn zich voortzettende verdieping in de mystiek.

Dorst naar GOD achter God

Nu ik eenmaal iets geproefd had van de Godervaring leek ik onverzadigbaar. Zoals een jachthond die een reukspoor te pakken heeft en niet meer loslaat. Ik had niet meer genoeg aan de – met alle respect! – nogal extravert emotioneel gekleurde beleving in de Charismatische Beweging. Ik begon te begrijpen dat het een station was geweest, waar ik dankbaar op adem was gekomen, een station dat voor sommigen misschien een thuis was maar dat voor mij toch niet meer dan een pleisterplaats kon zijn. Zo rationeel als ik het nu formuleer ervoer ik het toen niet. Achteraf kan ik zeggen: zonder dat ik

precies begreep wat mij bezielde werd ik voortgedreven door 'dorst naar God'.

Behalve erover schrijven bleef ik ook lezen in de oude mystieken. In de 'donkere nacht' van Johannes van het Kruis en in de '*acedia*' van de woestijnvaders herkende ik de worsteling om het uitblijven van de Godervaring. Het leerde mij om de emotionele beleving te relativiseren, sterker nog, om te begrijpen dat juist het ontbreken van de Godervaring een teken kan zijn van Gods nabijheid. Het leerde mij ook om niet te snel genoeg te nemen met zoiets als religieuze ervaring – en dat mystiek juist vaak leegte impliceert!

Zo kwam ik Meister Eckhart op het spoor, een mysticus die mij aanvankelijk niet zo had aangesproken, wellicht omdat ik op dat moment de directe Godervaring nodig had. Maar nu ik dat station gepasseerd was merkte ik dat de God die ik tot dan toe had gezocht te zeer mijn eigen projectie was, noodzakelijk om het gemis van mijn leven op te vullen. Het was een God die om mijn leven cirkelde, waarbij ik zelf dus nog steeds het centrum was. Maar alles in mij hunkerde naar *werkelijk* GOD, mij overstijgend, totaal, alles. Dit vond ik bij Meister Eckhart. Hij stootte door tot op het bot, nam geen genoeg met een zelfbedachte God, ontledigde zich van elk Godbeeld en durfde het Niets onder ogen te zien. Zijn beroemde zin viel bij mij precies op zijn plaats: 'God verlangt niet meer van ons dan dat wij uit onszelf treden en God in ons God laten zijn.'

Ook herkende ik mij in zijn omschrijving van GOD achter God, alle menselijke projectie voorbij, de altijd uitwijkende, ondoorgronde-lijke, in zichzelf rustende Ene, waaruit alles is voortgekomen: de *Goetheit*. In Meister Eckharts

onlesbare dorst naar de kern herkende ik mijn eigen zoektocht. En ik vond er God als GOD, een peilloze ruimte van liefde. Een ruimte die de kerk en het belang van de kerk relativeert. Een ruimte welke ik in de kerk niet vond.

Kerkelijke burn-out

In *Voorbij de leegte* (Ten Have, 2008) heb ik het moment van vervreemding beschreven: 'Ik ging voor in een vroegere gemeente. (...) Plotseling voelde ik een zekere treurigheid over me heen zakken. Ik weet nog dat ik dacht: ik geloof er niet meer in.'

Waarom niet meer? Het kerkelijk bedrijf was ik meer en meer gaan herkennen als – inderdaad – een bedrijf. Alles was zo dof in het licht van de glans die ik was gaan zien. Het was zo bedacht, zo menselijk, zo verbaal. Beperkt en benauwend tegen de achtergrond van de ruimte die ik mij dacht bij GOD.

Nu had ik geestelijk rust, maar die rust botste met het activisme van de kerk. Ik leefde vanuit een innerlijke rijkdom, maar mijn kerk leek zo armoedig. Ik stond in de vrijheid, maar de kerk benauwde mij. Ik herkende wat Hadewych schrijft als zij de Minne heeft ontdekt:

Alle dinghe

syn mi te inge

(alles is mij te eng)

Het was nodig dat ik afstand nam. Mijn predikantschap legde ik neer. Ik zocht en vond een baan in het onderwijs als docent godsdienst.

Hervonden passie

Echter ... na drie jaar bleek het pastorale en liturgische bloed te kruipen waar het niet gaan kan!

Waarom kon en kan ik nu weer wel predikant zijn, na twee keer te zijn vastgelopen?

Het gaat in de kerk, hoe klein en institutioneel soms ook, toch om het heilige. Het gaat om die kern, hoezeer soms ook bedekt door angst en overlevingsdrang. Als GOD een peilloze ruimte van liefde is, dan is er ook ruimte voor de kerkelijke beperking, de afhankelijkheid van dogma's, het marktdenken, het modieuze, de verkramping om de krimp, het gebrek aan spiritualiteit – een ruimte die ik ook zelf nodig had om te groeien. Mijn moeite met al deze zaken wil ik niet bagatelliseren, maar vanuit mijn nieuw gevonden gezindheid kan ik de kerk en mijn werk relativiseren.

Sinds ik zo in mijn predikantschap sta, merk ik dat de aan mij toevertrouwde mensen geestelijk en in liefde groeien. Daar kan geen kwantitatief groeisucces tegen op.

Wat, in Meister Eckharts terminologie, voor de ziel geldt, geldt ook voor de kerk: in haar diepste wezen blijft de kerk een plaats om God in haar GOD te laten zijn – mits zij dan maar uit zichzelf treedt in *zelfrelativering* en *gerichtheid op het heilige*. Het is die gerichtheid op de kern waar de kerk zich in mag blijven oefenen, in plaats van zich de kop gek te laten maken door trends of angst.

Je zou het mijn credo voor gemeenteopbouw kunnen noemen: juist niet willen opbouwen. ◀

Wim (drs. W.P.) Jansen is predikant voor de Vrijzinnig Hervormden in Delft en voor de Vrijzinnige Koorkerkgemeenschap in Middelburg. Hij woont in Vlissingen.

wp.jansen@kpnplanet.nl; www.wimjansen.nu

Passie hervonden

Eind juni 1996 viel ik tijdens een kerkdienst letterlijk om, vlak voor de voorbeden. Zo maar een ‘uitglijder’ of een andere oorzaak? Ik denk het laatste. Nadat de ouderling me aangeraakt had kon ik gelukkig weer opstaan, en bleek ik – dat werd achteraf geconstateerd – een schouder gebroken te hebben. In de weken die volgden werd er vanuit een neurologisch onderzoek geen fysieke aanleiding voor deze val gevonden. Wel ontdekte ik dat ik aan langdurige uitputting leed: een (te) zwaar tillen aan gemeentebouwprocessen, gebrek aan visie om samen met collega’s en gemeente inhoud te geven aan de nieuwe Samen-op-Weg-kerk waarin ik werkte, en niet te vergeten ‘oude’ rouw om vier (zeer) dierbaren die in mijn levenslijn plotseling overleden waren. Zo waren mijn ‘draaglast’ en ‘draagkracht’ te lange tijd in onbalans geraakt.

Ik krabbelde weer wat op. Dat jaar besloot ik om me in mijn studieverlof te richten op de betekenis van ‘verlangen’ in mijn geloof, in de kerkgemeenschap en het leven. Dit studieverlof kwam niet echt van de grond: ik zocht verheldering en vrede maar kon die niet vinden. Een collega gaf aan dat een retraite in Iona Abbey me zeker goed zou kunnen doen. Ik kon niet anders meer dan op zijn fingerwijzing in te gaan. Het verlangen naar heling, inzicht en doorzicht was sterk, en daarnaast zag ik naar een pelgrimsreis naar de Schotse Westkust uit.

Doorbraakervaring

Die reis is een ‘doorbraakervaring’ geworden: ik voelde weer geloofsgrond onder mijn voeten. De mensen die ik ontmoette (mede-retraite-

gangers in die week en de inspirerende ‘warden’ van Iona Abbey die me ongevraagd geestelijke begeleiding gaf: ‘*you Dutch rationalistic Protestant!*’), de aandachtige levenshouding, de liturgie, de onbarmhartige en prachtige natuur (een landschap vrijwel zonder bomen waardoor je je tegen de elementen niet verweren kunt), de ernst en de humor, het Keltisch geïnspireerde en maatschappelijke christendom van de Community ... ik hervond een oud én nieuw geloven. Niet één moment, maar de beleving van verwondering dat ik op deze oeroude plek mocht zijn; een groots moment en tegelijk een stipje in de tijd.

Het voelde of iets wat ik al heel lang vergeten was weer aangeraakt was. Ik hoefde niet te dragen, ik werd – even – gedragen. Dit besef komt uiteindelijk altijd weer boven in perioden

< Kathedraal van Reims

van drukte en ‘afwezigheid’, zoals ik het als kind eens, in mijn vroegste jeugd, ervaren had om vrijwel onmiddellijk weer te vergeten.

Verwerking en inbedding

Na die week in Iona Abbey was er een periode van verwerking en inbedding die zeker twee jaar heeft geduurd. Ik ging er meer en meer op vertrouwen dat God er al voor (en na!) mijn activiteit en organisatie was, en is en zal zijn.

Ik leed immers aan waar zoveel tijd- en cultuurgenoten aan lijden:

- een te eenzijdig op de toekomst gerichte oriëntatie in plaats van te leven in het hier en nu;
- de behoefte om helemaal zelf de richting van je leven te bepalen;
- een te pragmatische, probleemoplossende gerichtheid;
- ongeduld, het niet kunnen wachten en tijd geven aan processen van groei;
- grote gehechtheid aan productiviteit en ‘nut’, waardoor de waarde van het ‘doen’ niet in evenwicht is met de fundamentele waarde van het ‘zijn’ (woorden van Claudia Theinert in *Meditatief leven*).

Aantal wissels

In de geloofsgemeenschap waar ik werkte ging ik me nadrukkelijk op kringwerk concentreren waarin gemeenteleden uitgenodigd werden zichzelf meer vanuit geloofservaring te verstaan. Ik ging er, meer dan daarvoor, vanuit dat de gemeenteleden het ‘beeld van God’ al lang

in zich dragen. Dit vertrouwen bracht meer gemeenschap dan daarvoor, en bracht ook dat ik me door de ander liet voeden in zijn of haar eigenheid. Het werkte tegelijk ontspannend: het slagen van de bijeenkomst hing niet (meer) van mijn inzet af, al blijft een goede voorbereiding noodzakelijk.

Daarnaast was mijn theologische insteek veranderd: meer op vertrouwen en intuïtie, en levende omgang met de Bijbel en gebedsleven gebaseerd; minder op verstandelijke en functionele overwegingen. Het zogenaamde Keltische christendom (waarover straks iets meer) bood hier een zekere bedding voor.

Het werkte zeer ontspannend om een aantal wissels inwendig genomen te hebben. In pastoraat, eredienst en teamwerk werkte ik dit verder uit. Mijn persoonlijk geloofsleven werd nadruk-

kelijker gevoed door de gebeds- en leespraxis van de Iona Community. De liturgische inzet, bijvoorbeeld door

de direct aansprekende teksten en muziek, sloeg bruggen in de oude, gegroeide verhoudingen. Het opzetten van een landelijk netwerk in 1999 en de uitnodiging om een Iona-liedbundel te verzorgen, samen met Gerke van Hiele, gaf een nieuwe dimensie en reikwijdte: ‘Iona’ stond ineens op de kaart in Nederland! In later jaren werd dit verrijkt door een serie boeken en brochures over inhoud, spiritualiteit en levensweg door het houden van de Regel. We zetten een aantal regiogroepen op waarin deze spiritualiteit regelmatig werd, en wordt, beoefend.

Inmiddels was mij ook duidelijk geworden, dat mijn eigen (geestelijke) weg, door het lid-

maatschap van deze beweging (die ook een zeker commitment zou betekenen) me werkelijk verder zou brengen. De eigenheid van de leden (in de regel oecumenisch, breed en maatschappelijk betrokken georiënteerd, en daarbij ook nog zeer eigenzinnig) zou ook in de dienstbaarheid naar de Protestantse Kerk en mijn eigen gemeente toe gevolgen kunnen hebben. De verdieping die dit bracht, en brengt, bevestigt nog steeds deze overtuiging. De doorbraakervaring van destijds werkt nog steeds door.

Onderscheiding der geesten

Overigens ben ik al sinds 1987 door intervisie tweemaandelijks in gesprek over de geestelijke weg; rond de millenniumwisseling werd dit *geestelijke begeleiding* genoemd.

In mijn geestelijke en theologische ontwikkeling kwam in die inter-

visie een tweede stap, en verdieping aan de orde: ik stond voor de keuze om van gemeente

te veranderen of me te verdiepen door verdere studie, waar ik eigenlijk nooit, na de Klinisch Pastorale Vorming, echt aan toe gekomen was. Een cursus ‘In gesprek over de geestelijke weg’ werd gevolgd door de opleiding tot Geestelijk Begeleider aan HydePark/Titus Brandsma Instituut. Dit heeft op geloofs- en wetenschappelijk gebied zeer veel betekend.

Met name het veld van de mystagogie en de kern van de mystiek in het geloofsleven, in samenhang met een fenomenologische benadering, bracht dat ervaring en openbaring niet meer tegen elkaar uitgespeeld hoeven te worden. Het komt wel aan op *onderscheiding der*

geesten en de bereidheid om je door de liefde van de Eeuwige om te laten vormen naar Hem toe. In de gemeente en de activiteiten die ze onderneemt zijn drie dimensies die in alle activiteiten moeten doorklinken op de één of andere manier wezenlijk: de dimensies van mystiek, gemeenschap en diaconaat.

Van werkgroep naar kerkgroep

De geloofsgemeenschap die ik dien(de) heeft in de regel, meen ik, mijn inspiratiebron gewaardeerd. Ik heb geprobeerd om in mijn passie authentiek te blijven en geen *Iona-dominee* te worden. Dit betekent een zeker doseren en vooral: oog blijven houden voor wat de ander nodig heeft. Mijn verlangende omgang met Vader, Zoon en Geest moet noch deze drie, noch de gemeente op haar weg voor de voeten lopen.

Dat is al heel wat! Toch zullen er ongetwijfeld momenten zijn geweest waarop mijn werkwijze en inzet remmend heeft

gewerkt: niet iedereen is in staat tot of gediend met een gesprek over de geloofservaring bijvoorbeeld. En niet ieder lied dat tot jou spreekt doet dat bij een ander ook. In de geloofsgemeenschap komen de sporen echter zeker terug.

In het Keltisch christendom stonden de *Presentie* van God, de beeldtaal (*Poetry*), de *Pelgrimage* en de boete (*Penance*, als verantwoording naar de Presente toe in de schepping) centraal. Van alle vier de elementen heb ik een en ander (mee!) kunnen realiseren door de gaven die in de gemeenschappen aanwezig zijn.

Met name de beeldtaal (via het gebruiken en maken van kunstuitingen, zegenbeden en liede- ➤

ren) als het ‘bidden met de benen’ (door middel van een- of meerdaagse pelgrimages) zijn in de gemeenten goed aangeslagen. En ook zo dat gemeenteleden zelf de organisatie daarvan zijn gaan dragen. Mijn en onze rol is dan meer die van ‘geestelijk begeleider’ die in meerdere of mindere mate naar voren treedt. Door de vraag van een gemeentelid die een Iona-pelgrimage meemaakte ontwierpen we samen een pelgrimage op het landgoed van Hydepark, die ook voor anderen/groepen beschikbaar is geworden.

Als het gaat om de Presentie is er in onze gemeente nu ruimte om bezoekersgroepen in secties waar het bezoekwerk niet meer echt aansluit bij de behoefte van gemeenteleden, om te zetten in wijkkringen waarin het doel onderlinge ondersteuning en geloofsversterking is geworden. Op een breder vlak werd via de gemeentescan (in Nederland geïntroduceerd door Bert Bakker) duidelijk dat we meer aandacht moeten besteden aan het oefenen in het onderlinge geloofsgesprek. Van *werkgroep* naar *kerkgroep*.

Een bloeiende gemeente hoeft geen groeiende gemeente te zijn! Ook de weg van de kerk ‘van binnen naar buiten’ staat nu helder op de agenda. Een herinrichting van onze middeleeuwse kerk, waar in de oude consistoriekamer nu een gedachtenis- en stiltekapel is ondergebracht, past in deze ontwikkeling: de kerk die op een plek staat waar al sinds 900 mensen hun geloof beleven, krijgt meer en meer weer de open ruimte in de samenleving die het evangelie dient. Ons gemoderniseerde zalencentrum en gastvrije beheer versterkt dit in grote mate.

***Ruimte maken (en houden) voor
ontvankelijkheid en overgave vraagt een
dagelijkse kleine bekering***

In breder, plaatselijk oecumenisch, verband nam ik, vanwege de voorbereiding van het Iona-lidmaatschap, het initiatief tot het project ‘Bewust naar Pasen’. Op zeven woensdagavonden (van 18.00 tot 20.00 uur) tussen Aswoensdag en Pasen worden dorpsgenoten uitgenodigd om, rond een thema of bijbelwoord, bij elkaar te komen. Eerst wordt er een vastenmaaltijd genoten, vervolgens is er een spreker en praktische informatie voor bewust leven, er wordt een project ondersteund en met een vesper afgesloten. Dit project kent inmiddels een trouwe en groeiende groep deelnemers, en wordt hier en daar in het land over genomen. In Doorn leidde dit project tot een permanente Kerk & Schepping-groep die zich concentreerde op verdere maatschappelijke bewustwording en concrete actie.

De vijf b’s

Het zal inmiddels duidelijk zijn, denk ik, wat ik geleerd heb. Als wij een brief van Christus zijn (tweede Korinthebrief), dan zijn we geroepen om dit ook te zijn en steeds meer te worden.

Eigen initiatief en gedrevenheid is een gave maar ook een valkuil gebleken. Ruimte maken (en houden) voor ontvankelijkheid en overgave vraagt een dagelijkse kleine bekering. Wij worden ‘ik’ door de ogen van de ander, en zeker door de ogen van die Ander die mij in Christus aanziet. En die is dichterbij dan ik steeds geneigd ben om te denken.

Als pastor, begeleider en gemeenteopbouwer herken ik me in de werkwijze en presentie die in de ‘*vijf b’s*’ te vinden is (via Matthijs Vlaar-

dingerbroek in Den Haag, en de Londense kerkplantingsgemeente van Shadwell kwam ik die op het spoor).

Wanneer je met bijvoorbeeld een catechese-groep van 13- en 14-jarigen werkt krijg je ze meteen in het oog (alle andere groepswerk is van het werk in deze lastige doelgroep af te leiden):

1. *to be*: let op dat ze er kunnen zijn. Laat eerst ruimte voor gesprek over ‘hun’ dag.
2. *to bless*: op deze manier kunnen begeleiders en deelnemers groeien in een houding die de ander dient en zelfs tot zegen is.
3. *to belong*: als ze zo zich gekend weten door hun begeleiders en groepsgenoten willen ze er (graag) bij horen.
4. *to believe*: dan pas komt er ruimte om de geloofslaag aan te raken via Bijbel, levens- en geloofsgesprek.
5. *to behave*: en dan leidt dit ongetwijfeld tot verandering in (geloofs)houding.

‘Onze’ als erg lastig bekend staande pubergroep deed uiteindelijk vrijwel geheel mee aan de Paasnachtviering. Hoewel ze in de Dageraadsviering zo ongeveer omvielen van vermoeidheid bleek deze ervaring voor hen een hoogtepunt in het catechesejaar geworden te zijn. Dat ze daarmee niet de trouwe kerkleden zullen worden waar we geneigd zijn op te hopen is duidelijk. Wel dat kerk- en gemeentezijn in hun leven een ervaring is waarin ze dichterbij zichzelf, elkaar, ons als begeleiders en God mochten komen dan zij en wij eerst maar konden vermoeden! <

Teun (drs. T.J.) Kruijswijk Jansen is predikant in de Protestantse Gemeente Doorn, lid van Gaandeweg, Vereniging van Geestelijke Begeleiders, lid van de internationale Iona Gemeenschap in Glasgow en de Nederlandse Iona Groep, en lid van de redactie van www.Scheppingvieren.nl. t.kruijswijkjansen@planet.nl

Verinnerlijking, toewijding en burn-out

Reflectie op drie cases

*'Listen to yourself
and in that quietude you might hear the voice of God'*
Maya Angelou, 2014

Juist in deze voor pastores zware tijd is het des te belangrijker dat zij goed toegerust zijn om hun taak aan te kunnen, niet alleen qua kennis, maar ook qua zelfkennis, vaardigheden en houding. Vooral zelfkennis is belangrijk, want noodzakelijk om het instrument dat de pastor zelf is, goed te kunnen onderhouden.

Teun: dichter bij zichzelf, mensen, God
Als Teun (1955) 41 jaar oud is, valt hij ineens zomaar om: de apotheose van een 'langdurige overbelasting'. We lezen niets over of hij het had zien aankomen; blijkbaar niet. Er volgt een periode van revalidatie, een periode van studieverlof. Het helpt hem niet echt verder. Dan komt de tip om op retraite in Iona Abbey te gaan. En daar herontdekt hij iets wat hij al als kind had meegemaakt: de ervaring gedragen te zijn. In plaats van het gevoel dat alles van hem afhangt, 'mijn activiteit en organisatie', leert

hij loslaten en vertrouwen – op God. Hij komt meer aanwezig in het moment, zit minder in zijn hoofd en meer in zijn lijf. En dat was blijkbaar nodig. Niet voor niets confronteert een van de leidinggevendenden op Iona hem: 'Jij Hollandse rationalistische protestant!'

Er komt meer aandacht voor de (geloofs)-ervaringen en belevingen van hemzelf en van zijn gemeenteleden. Er ontstaat meer contact en meer gemeenschap. Hij vervolgt zijn spirituele weg verder door de opleiding tot geestelijk begeleider bij het door de Karmelietenorde gestichte Titus Brandsma Instituut (TBI) te volgen. Mystiek en mystagogiek doen hun intrede in zijn leven. Er komt nog meer aandacht voor

< *Tony Oursler, Tentoonstelling 'I/O underflow', 2014, Oude Kerk Amsterdam*

de ervaring, voor de zintuigen en het lichaam: gebruik van beeldtaal, kunstuitingen en ‘bidden met de benen’ in de vorm van een- of meerdaagse pelgrimages.

Zijn val en het proces dat daarmee begon, bracht hem uiteindelijk dichterbij zichzelf, dichterbij de mensen en dichterbij God.

Wim: ‘Juist niet willen opbouwen’

Wim (1950) is iets ouder dan Teun, rond de 45, als bij hem de persoonlijke crisis toeslaat. Aan succes als schrijver en in de media geen gebrek, maar blijkbaar kan dat succes op de lange termijn niet de innerlijke leegte vullen. En dan stort hij in. We weten niet precies wat de aanleiding is. Wel lezen we over zijn extreme gedrevenheid in deze fase van zijn leven: ‘In het vele dat ik theologisch wilde verantwoorden en in de drang om dat zo overtuigend mogelijk te doen, had ik altijd last gehad van een verkeerde ademhaling tijdens het houden van een preek, zodanig dat ik soms zelfs licht hyperventileerde.’ Maar hoe dan ook, vlak na een moderamenvergadering, waarin hij zich met grote moeite weet te beheersen, gooit hij de handdoek in de ring, zo zegt hij. Waar heeft hij mee of tegen gevochten? Houdt hij op met zijn best te doen?

Er volgen enkele jaren van leven in een hel, een onvervalste depressie ...

En dan, net als bij Teun, vormt een retraite (bij de Charismatische Beweging) het kantelmoment. In de stilte daar leert hij zich over te geven en los te laten. Een bevrijding! Zijn preken en wijze van bidden veranderen, minder gedreven, meer ontvankelijk en met meer stil-

tes. Nu pas realiseert hij zich hoeveel spanning hij tijdens het preken altijd in zijn lijf had.

Maar hij krijgt steeds meer last van ‘de verbaale overdosis’ in het protestantisme, de idee van de maakbaarheid en van de horizontale organiseerbaarheid. De vervreemding groeit.

Hij ontdekt Meister Eckhart en via hem vindt hij God als een peilloze ruimte van liefde. En dan wordt het contrast met het kerkelijk bedrijf hem te veel. ‘Alles was zo dof in het licht van de glans die ik was gaan zien.’ De vervreemding is compleet. Hij verlaat zijn ambt en wordt docent godsdienst. Maar drie jaar later keert hij toch

weer terug. Hij is milder geworden en staat – voor het eerst in zijn leven? – ontspannen

in het predikantschap; hij ‘laat zich de kop niet meer gek maken’. En zijn nieuwe credo? ‘Juist niet willen opbouwen!’

Agnes: ‘Stilte redt mijn ziel’

Agnes (± 1954) is rond de 50 en tien jaar predikant. Alles loopt op rolletjes, de gemeente is blij met haar en haar werk wordt steeds goed ontvangen. En toch ... Ze mist iets. Is het uitdaging? Inspiratie? Ze verlangt naar theologische voeding, iets waar ze echt door geraakt wordt, in tegenstelling tot de vakken uit haar studietijd.

Dan komt de driejarige opleiding tot geestelijk begeleider voorbij. Dat is het. Dat zal haar ziel redden. En dat gebeurt ook. De opleiding blijkt balsem voor haar ziel. ‘Spirituele autobiografieën schrijven, iedere keer vanuit een andere gezichtshoek. Wat bracht dat veel te weeg! Allerlei opgespaarde, weggestopte ervaringen

kwamen langs en kregen hun plek.’ Ze voelt zich steeds meer aanvaard door God. Ze hoort er: ‘God houdt van mij! Dat kon ik niet vaak genoeg horen.’

Ze leert verder los te laten, geïnspireerd door de uitspraak van Hein Blommestein: ‘Je kunt wel denken alles te moeten regelen in je leven, maar loop je met je geregelde God niet voor de voeten?’ Haar conclusie: ‘Dat zinnetje was voor mij.’ En dan waagt ze de sprong in het diepe: ze verlaat haar honderd-procent-baan voor een baan met slechts een zestig-procent-aanstelling. Financieel eigenlijk onverantwoord, immers zij is kostwinner ...

De nieuwe gemeente is wennen. Voor ze het weet, loopt ze weer tegen oude ergernissen op. Waarom treft zij dit nu weer? Ze wil te veel, zeggen sommigen. En dan valt in een supervisiegesprek een belangrijk kwartje: ‘Al die mooie mystieke teksten vol spiritualiteit waarvan ik smul in Nijmegen en die we uitproberen in Hyde Park gaan ook over mij! Ook ik moet het uithouden, geduld beoefenen. Compassie is het sleutelwoord.’ De daarop volgende acceptatie van zichzelf en anderen bewerkstelligt wonderen. Er ontstaat meer ontspanning, humor en echte samenwerking. Ze zoekt aansluiting bij de Benedictijnen in een klooster dat ‘voorziet in de behoeften van zoekers’. En de stilte wordt de kern van waaruit ze leeft. ‘Stilte redt mijn ziel.’

Reflectie op de drie cases

Bekijken we de drie levensverhalen van deze predikanten, dan vallen een paar dingen op. De crisis- dan wel kantelmomenten doen zich voor tussen hun veertigste en vijftigste levensjaar. De beide mannen lijken er min of meer door over-

vallen te worden. Agnes heeft eerder door dat ze niet lekker in haar vel zit en blijft daarmee waarschijnlijk de burn-out/depressie voor. Bij alle drie lezen we hoe ze leren meer los te laten en zich over te geven.

Teun en Wim waren voorafgaand aan hun crisis gedreven werkers, die zich vooral rationeel, verbaal en vanuit het hoofd inspannen om de dingen zo goed mogelijk te doen. Totdat ze niet meer konden; toen was ‘boem’ ‘ho!’. Bij beiden bewerkt een (stilte)retraite de ommekeer. De gerichtheid op de buitenwereld en wat daar allemaal gezegd en gedaan moet worden, neemt af en maakt plaats voor ervaring en beleving, voor meer contact met zichzelf en het eigen lijf.

Agnes valt minder diep en zoekt (dan ook?) langer. Ze verlangt naar theologische voeding op ervaringsniveau; ze wil geraakt worden. Ze zet haar hoop op een KPV-training, neemt supervisie, verandert van baan. Maar de ommekeer komt pas als ze de opleiding tot geestelijk begeleider gaat volgen, net als Teun overigens. Op deze driejarige opleiding begint een persoonlijk bewustwordingsproces, waarin net als bij Teun en Wim zaken als beleving, ervaring en contact met zichzelf een belangrijke plek innemen.

Krimpende kerken, grote werklust, overbelaste pastores

Mij werd gevraagd te reflecteren op de factoren die de bevoegenheid van pastores aantasten en om in te gaan op de vraag hoe hun welbevinden en motivatie voor het werk en daarmee hun inspirerende invloed op de geloofsgemeenschap overeind kunnen blijven. De drie cases gaan echter meer over hoe deze mensen uit de crisis ➤

kwamen, dan over hoe de crisis precies ontstaan is. Wat er eigenlijk met deze predikanten aan de hand was zodat ze in een crisis of burn-out geraakten, wordt niet heel duidelijk. Waren het de omstandigheden waaronder ze werkten? Die speelden zeker een rol. We weten immers hoe lastig het tegenwoordig is om voorganger in een christelijke kerk in Nederland te zijn.

Nadat de katholieke kerk hen al eerder voor- ging, hebben nu ook de protestantse kerken in toenemende mate te lijden onder dramatisch dalende ledenaantal- len – een afname die nog steeds doorgaat, aangezien er weinig generatievervanging plaats vindt en de meeste kerkleden van middelbare leeftijd of ouder zijn. De kerk is kortom een voortdurend krimpende gemeenschap. Daarbij is het voor pastores extra pijnlijk en ontmoedigend dat ook in eigen kring (gezin, familie en omgeving) de kerkver- lating steeds maar doorgaat.

De hier gepresenteerde pastores zijn alle drie protestant, maar de situatie in de katholieke kerk is zeker niet minder lastig, eerder het om- gekeerde. Daar speelt als extra factor de soms moeizame relatie tussen gewijde en niet gewijde ambtsdragers. De mannelijke priesters en dia- kens hebben meer bevoegdheden dan de – vaak vrouwelijke – pastorale werkers, terwijl ze een gelijke of lagere opleiding hebben genoten.

Ook wordt het werk van pastores zwaarder, omdat standaardprocedures steeds minder worden geaccepteerd en mensen vaak maatwerk verwachten bij begrafenissen, huwelijken en dergelijke. Dit maakt het werk van de pastor niet alleen tijdrovender, het leidt ook regelmatig

tot moeizame onderhandelingen en soms zelfs tot openlijke conflicten.

Vaak is er een gebrek aan voldoende geschikte medewerkers, zodat steeds meer pastores overbelast raken en de opbouw van gemeente of parochie tot een vitale en aantrekkelijke ge- loofsgemeenschap stagneert. Daarnaast vormt ook de samenwerking met vrijwilligers een uit- daging voor pastores. Vrijwilligers krijgen meer verantwoordelijkheden, spelen een belangrijke rol in parochies en gemeentes en wensen serieus

*Hoe leer je om je niet
gek te laten maken? En waar
leer je dat?*

genomen te worden. Het vrijwillige en onbe- taalde karakter van hun werkzaamheden maakt hun rechten en plichten vaak onduidelijk. Sa- men met de soms gebrekkige scholing en vaar- digheden van kerkelijke vrijwilligers vraagt dit veel van de communicatieve en leiderschaps- kwaliteiten van pastores. Een complicerende factor wordt gevormd door een vaak optredend gebrek aan een gedeelde spiritualiteit en een richting biedende visie.

Aan de persoon van de pastor worden kort- om steeds hogere eisen gesteld. Waar pastores vroeger min of meer konden blindvaren op hun vanzelfsprekende autoriteit, gezag en positie, wordt tegenwoordig in toenemende mate een beroep gedaan op hun kwaliteiten als persoon. Gemeenteleden en parochianen verlangen dat zij spreken vanuit een innerlijke overtuiging, dat ze oprechte aandacht, warmte en respect voor hen hebben en dat ze in staat zijn om op een vriendelijke maar besliste manier leiding te geven. Kennis, theorie, rechtheid in de leer worden langzaam aan minder belangrijk dan communicatie, leiderschap en sociale en com-

municatieve vaardigheden. Je zou kunnen zeggen dat waar vroeger het ambt de persoon droeg, tegenwoordig de persoon het ambt moet dragen. Omgaan met de grote werklast is daar- bij bepaald niet de minste uitdaging.

Burn-outgevoelens

Al deze factoren kunnen de bevologenheid van pastores makkelijk aantasten en leiden tot burn-out, uitputting en demotivatie. Burn-out is volgens Schaufeli (2003) een langdurige, negatieve, werkgerelateerde geestesgesteldheid bij normale individuen, die primair wordt ge- karakteriseerd door uitputting en die vergezeld gaat van spanningsklachten, verminderde per- soonlijke effectiviteit, verminderde motivatie en de ontwikkeling van disfunctionele werk- attituden en gedragingen. Deze psychologische toestand ontwikkelt zich geleidelijk aan en kan lange tijd voor de persoon zelf verborgen blijven. De gevoelens van burn-out versterken zichzelf vaak als gevolg van inadequate coping- strategieën.

Bij burn-out van pastores (Bisschops 2007) spelen vier factoren een belangrijke rol: de werkdruk, tegengestelde verwachtingen, sociale steun als beschermende factor en persoons- kenmerken: autonomie/assertiviteit, stabiliteit en het vermogen om grenzen te stellen en met conflicten om te gaan.

In zekere zin hebben de omstandigheden – werkdruk, tegengestelde verwachtingen en dergelijke – de grootste invloed bij het ontstaan van burn-out. Tegelijk zijn deze voor de indivi- duele pastor ook het moeilijkst te veranderen, met uitzondering van sociale steun. Het zoeken en organiseren van steun wordt nog wel eens

vergeten, maar helpt wel degelijk om burn-out te voorkomen.

Hoe iemand op omstandigheden reageert, ligt meer binnen de invloedssfeer van de per- soon zelf. Persoonskenmerken spelen hier een belangrijke rol: assertiviteit, vermogen tot con- flicthantering, emotionele stabiliteit, veerkracht en dergelijke. De drie cases vormen daarvan een illustratie. Vooral bij Agnes wordt goed duide- lijk dat bij een wisseling van context de persoon zelf steeds de centrale factor blijft. Mensen ne- men zichzelf mee en niet zelden komen ze dan toch weer in soortgelijke problemen terecht.

De juiste vaardigheden en kennis kunnen helpen, maar ook al hebben mensen weet van adequate coping-strategieën, vaak lukt het niet om deze ook toe te passen. Kennis is een ding, maar deze kennis toepassen in het dagelijkse bestaan is van een heel andere orde. Dat komt doordat kennis, goede voornemens, planning het rationele deel van ons brein betreffen. Ons feitelijke gedrag wordt echter in de praktijk vaak aangestuurd vanuit ons emotionele brein en daar hebben we nu eenmaal minder grip op (zie ook Bisschops 2008).

Dat verklaart ook waarom we bij anderen vaak heel goed weten wat zou moeten gebeuren. Wanneer iemand in onze omgeving burn-out dreigt te worden, hebben we allerlei adviezen paraat. We zeggen: 'Laat je niet gek maken, neem niet te veel hooi op je vork, zeg wat va- ker nee' enzovoort. We wijzen op het belang van prioriteitenlijstjes, raden aan om je niet verantwoordelijk te voelen voor ieders proble- men, om wat afstand van het werk te nemen, bel en telefoon uit te zetten als je niet gestoord wil worden, een onderscheid te maken tussen

urgent (rinkelende telefoon) en belangrijk (tijd voor jezelf om de accu op te laden), enz. enz. Bij anderen weten we dus goed hoe het moet, maar als het onszelf betreft, blijkt ineens hoe moeilijk dergelijke adviezen zijn op te volgen.

Dat dit lastig is, ligt ook niet per se aan de situatie; doorgaans laat die in principe wel toe dat dergelijke adviezen worden opgevolgd. Anders gezegd, er zijn in onze samenleving weinig ‘harde’ en objectieve redenen om burn-out te geraken. Er is geen slavernij; we hebben goede cao’s en niemand verwacht dat we ijzer met handen kunnen breken. Zelfs als de omstandigheden van het werk moeilijk zijn – en dat zijn ze in het hedendaagse pastoraat wel degelijk – dan nog hoeven we niet per se burn-out te raken (Bisschops 2007).

Spirituele zoektocht

Hoe dan toch goed met de huidige omstandigheden in het pastoraat om te gaan? Hoe leer je om je niet gek te laten maken? En waar leer je dat? De drie cases bieden hier interessant materiaal. We zagen dat de omgevingsfactoren zeker een rol speelden in hun crisis. Toch lijkt het erop dat het geen doorslaggevende factoren vormden. Het heeft er meer van weg dat de drie blijkbaar iets misten dat hen kon helpen met deze omstandigheden om te gaan.

Onder hun overbelasting, overmatige betrokkenheid en onvervuldheid speelt een existentiële crisis: waar doe ik het voor, wat is mijn rol, ja zelfs: wie ben ik in deze functie? Je zou kunnen zeggen dat zij spiritueel op zoek waren, spiritueel in de zin van een houding van meer

verinnerlijking, contact met zichzelf, hun binnenwereld, versus een gerichtheid op de buitenwereld.

En alle drie hebben inderdaad gevonden. Van een naar buiten gerichte attitude van doen, denken en plannen, gingen zij naar een meer verinnerlijkte attitude van loslaten, ervaren en zijn. Hun aanvankelijke hoge zelf-ideaal ontwikkelde zich naar een realistischer zelfbeeld, waarin ze zichzelf met hun schaduwkanten en onvermogen onder ogen kwamen (zie ook Grün 1995). Vanuit deze nieuwe houding her-vonden zij het plezier in het werk en konden zij hun werk weer met toewijding doen.

Christelijke spirituele centra

In hun spirituele zoektocht vertonen deze pastores overeenkomsten met andere spirituele zoekers in Nederland, binnen en buiten de kerken. De groeiende groep van spirituele zoekers omvat inmiddels al 26 procent van de Nederlandse bevolking en is zelfs iets groter dan het totale aantal christenen in Nederland (25 procent), protestanten en katholieken samen (Kronjee & Lampert 2006). Het betreft mensen die niet tot een georganiseerde religie behoren, authenticiteit hoog in het vaandel hebben staan en willen leven in overeenstemming met hun innerlijke ervaring in plaats van te leven naar verwachtingen van buitenaf. Taylor (2007) verklaart deze ontwikkeling uit het verlies van gedeelde zekerheden. De postmoderne mens keert naar binnen om morele en geestelijke bronnen te vinden en de enige toegang tot deze bronnen is de persoonlijke ervaring.

Hedendaagse christelijke spirituele centra (protestantse, katholieke en oecumenische stadscentra, kloosters, abdijen en bezinningscentra) trachten een verbinding te maken met deze spirituele zoekers en hun religieuze verlangen, door een christelijk aanbod te combineren met meer alternatieve cursussen en workshops. Anders dan verwacht blijkt uit onderzoek (Putman et al. 2013) dat het merendeel van de bezoekers van deze centra niet bestaat uit de zogeheten nieuwe of ongebonden spirituelen, maar uit christenen met een matige tot (zeer) sterke band met een plaatselijke kerk. Maar liefst de helft is actief vrijwilliger binnen de eigen lokale geloofsgemeenschap.

Een groot deel van deze christelijke spirituele zoekers geeft aan teleurgesteld te zijn in wat de kerken bieden op het gebied van spiritualiteit en aandacht voor de eigen beleving en ervaringen. De christelijke spirituele centra nu komen aan deze behoeften tegemoet.

Opleiding Geestelijke Begeleiding

Het is precies dit terrein waar het zoeken van de drie predikanten zich ook op richtte: spiritualiteit en aandacht voor belevingen en ervaringen. Zij zochten en vonden weliswaar niet in de christelijke spirituele centra, maar wel op soortgelijke plekken: stiltertraite, klooster, charismatische beweging. Twee van hen vonden het in de opleiding Geestelijke Begeleiding van het (Karmelitaanse) Titus Brandsma Instituut. Laten we eens kijken wat deze opleiding precies behelst en hoe het komt dat deze zo van betekenis is voor deze predikanten. Het wetenschappelijke Titus Brandsma Instituut, gesticht door de Karmelietenorde, houdt

zich bezig met allerlei spirituele thema’s en mystieke auteurs als Meister Eckhart, Etty Hillesum en Dag Hammarskjöld. In een tijd dat er vaak denigrerend werd gedaan over de nieuwe spiritualiteit – twintig jaar geleden sprak men nog over de ‘zweverige New Age’ als navelstaarderij, narcistische zelfverheerlijking enzovoorts – nam het TBI deze stromingen en de tijdgeest al volstrekt serieus. Het instituut heeft dan ook in de loop der jaren een behoorlijke expertise opgebouwd.

Onderdeel van het TBI is de School voor Spiritualiteit, waar de opleiding Geestelijke Begeleiding deel van uitmaakt. Mystieke tekstlezing vormt een centraal onderdeel van de opleiding. Mensen leren tijdens deze opleiding spirituele processen in mensen te herkennen en te bevorderen; ze werken aan hun eigen mystagogische bewustwording (<http://www.titusbrandsmainstituut.nl>). Daarnaast volgen ze een individuele leerroute van leerbegeleiding, supervisie, stage en scriptie. Bereidheid eigen ervaringen in te brengen en daarover te reflecteren vormt een voorwaarde voor toelating.

Persoonlijke leerproces

De houding die studenten daar aanleren staat in zekere zin haaks op de houding die theologen op hun opleiding ontwikkelen. Zo schrijft een van de deelnemers over de opleiding: ‘Er wordt ons (...) op het hart gedrukt dat hoe minder we weten, denken onszelf en onze dingen op een rijtje te hebben, hoe beter het is. En hoe meer wij dus ook worden gefeliciteerd door de docenten. Hoe valt dat te begrijpen? Ik leer dat God leren kennen betekent: alle houvast die je had bedacht, loslaten... Het betekent het aan-

durven met het niet-weten. Echt niet eenvoudig' (zie <http://www.titusbrandsmainstituut.nl/svs/2009-2011/Actueel%20november%202011.html>). En in een artikel, dat enkele deelnemers over de opleiding schreven, gaat het over het leren 'uithouden met jezelf en de ander', 'verwijlen als verzoening met jezelf en met de ander' en het aandurven 'om af en toe stil te staan' (Cents 2011). In feite komen de deelnemers aan deze opleiding in een persoonlijk leerproces terecht, dat men een psychospiritueel proces zou kunnen noemen en dat voor hun werk en hun persoonlijke ontwikkeling van groot belang is. Daar leren ze los te laten, zich over te geven aan God en zich niet gek te laten maken. En dat is precies wat ook de drie predikanten overkwam: overgave, zelfacceptatie en ruimte voor God.

Implicaties voor de opleiding van pastores

Men kan zich afvragen of deze drie pastores tijdens hun opleiding voldoende zijn voorbereid en toegerust om de gecompliceerde situatie van het huidige pastoraat aan te kunnen. Agnes verwoordde het al in haar tekst: de vakken uit haar opleiding raakten haar niet. En inderdaad is er doorgaans op theologische opleidingen weinig aandacht voor spiritualiteit, voor persoonlijke vorming en groei. Daar komt bij dat de binnenkerkelijke taal van de opleidingen geen ervaringstaal is, terwijl die taal intussen toch een steeds grotere plek krijgt in onze samenleving. Ook weten we langzamerhand heel goed dat naast het IQ de emotionele en sociale

intelligentie minstens zo belangrijk zijn in het leven van de hedendaagse mens.

Op de opleidingen lijken dergelijke inzichten echter nog weinig handen en voeten te krijgen. Weliswaar verbeterde er de laatste decennia het een en ander in de opleidingen, maar de nadruk op kennis(reproductie) staat toch nog steeds centraal en de aandacht voor vaardigheden en

persoonlijke ontwikkeling komt er op de diverse protestantse en katholieke academi-

sche opleidingen nog steeds bekaaid vanaf. Op de enige katholieke academische theologische opleiding die Nederland momenteel nog rijk is, ging de aandacht voor persoonsvorming de afgelopen jaren zelfs aanmerkelijk achteruit. Verdwenen zijn een theologisch practicum in de bachelorfase, waarin een systematisch theoloog samen met een supervisor de maatschappelijke stages van studenten begeleidde. Verdwenen is een werkweek lichamelijke, waar in workshops en practica gewerkt werd aan grensbewaking, assertiviteit, conflicthantering, enzovoort. En ook verdween een tweedaagse waarin de eigen biografie centraal stond.

Toch is het juist in deze voor pastores zware tijd des te belangrijker dat zij goed toegerust zijn om hun taak aan te kunnen, niet alleen qua kennis, maar ook qua zelfkennis, vaardigheden en houding. Vooral zelfkennis is belangrijk, want noodzakelijk om het instrument dat de pastor zelf is, goed te kunnen onderhouden. Te vaak worden mensen overvallen door een burn-out, terwijl de tekenen er wel degelijk waren. Maar door gebrek aan voeling met zichzelf en door een te grote gerichtheid op de ander regis-

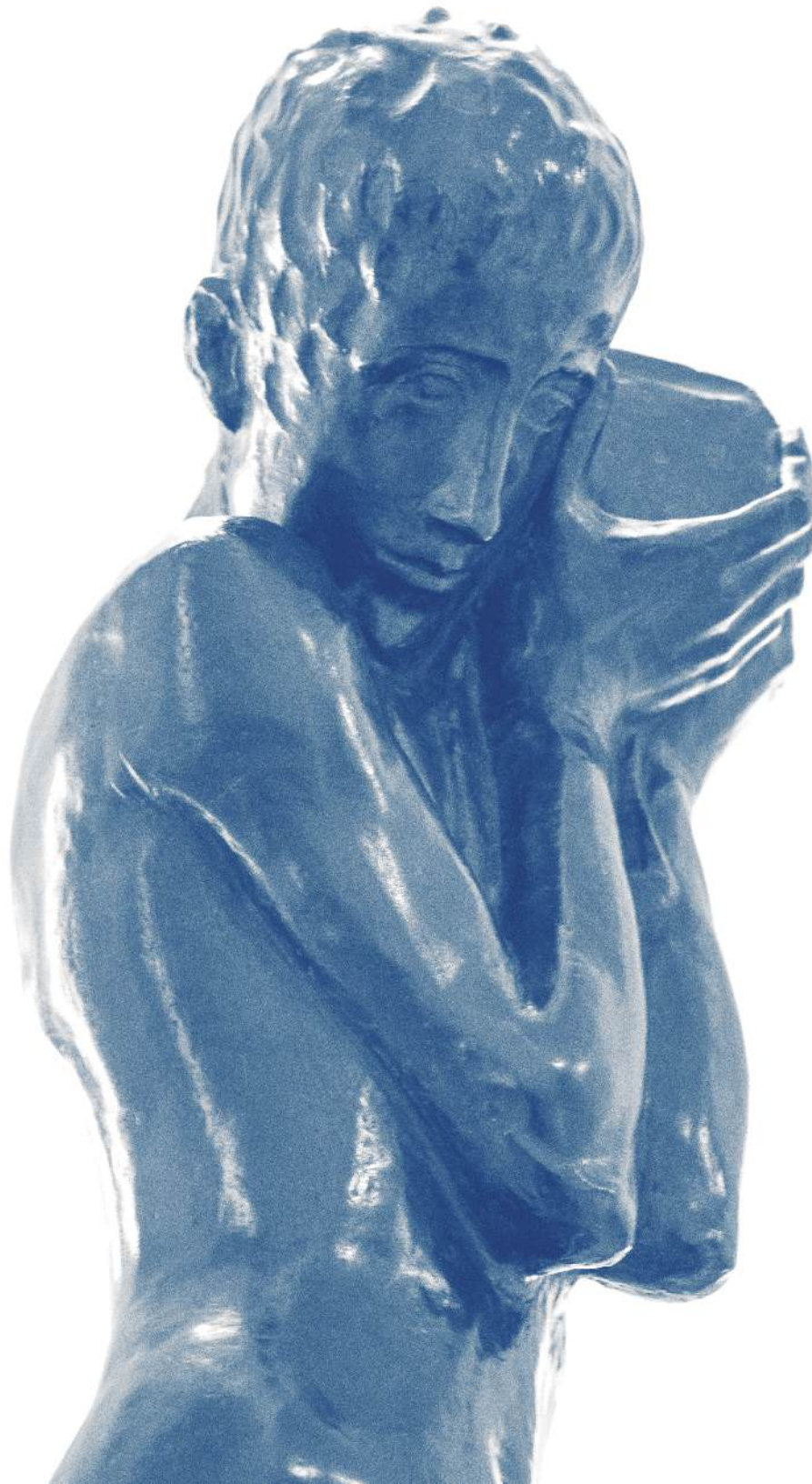
treert men dat nauwelijks en gaat men te lang aan zichzelf voorbij.

In de curricula van de opleidingen spelen daarom onderdelen als practica, stages en supervisie een belangrijke rol. Daar wordt niet enkel gekeken naar gedrag, maar daar is ook tijd voor wat er in de persoon leeft, wat diens drijfveren zijn, hoe de eigen biografie interfereert in het professionele gedrag. Ook verdient de koppeling tussen theorie en praktijk de aandacht, bijvoorbeeld door ook tijdens stages theorievakken aan te bieden, maar dan wel theorie die aansluit bij de praktijkvragen van studenten.

Daarnaast is ruimte voor bijscholing wanneer men al enige tijd werkzaam is als pastor cruciaal. Juist wanneer de behoefte aan bijscholing acuut wordt, is immers het leerrendement vaak groot. Daarnaast zijn (stilte)retraites en andere mogelijkheden om even pas op de plaats te maken en ruimte te creëren voor de eigen binnenwereld en de eigen geloofservaring nu meer dan ooit nodig voor mensen die beroepshalve werkzaam zijn in de kerk. Dat hoeft niet per se in een katholieke context, zoals in de hier besproken cases. Als er maar ergens een plek is voor een meer verinnerlijkte houding. De besproken cases maken dat glashelder. Het is te hopen dat de bezuinigingen die ook in de kerken steeds meer zullen toeslaan, deze ruimte niet beperken. Investeren in het eigen personeel verdient prioriteit. <

Literatuur

- Bisschops, A. (2007). Tegenstrijdige behoeften en burn-out. Een psychologische benadering. In: Anke Bisschops et al. (red.): *Verterend Vuur. Over burn-out in het basispastoraat*. Zoetermeer: Meinema, 165-177.
- Bisschops, A. (2008). Het belang van PRI-therapie voor professionele begeleiding. *Supervisie en Coaching. Tijdschrift voor Begeleidingskunde*. 25, 40-49.
- Cents, T. (2011). Erkenning geven aan Gods werking in mensen. In: *VPW-info*, december, 14-15.
- Grün, A. en Dufner, M. (1995). *Spiritualiteit van Beneden*. Kampen: Kok.
- Kronjee, G., Lampert, M. (2006). Leefstijlen en zingeving. In: W.B.H.J. van de Donk, A.P. Jonkers, G.J. Kronjee en R.J.J.M. Plum (red.). *Geloven in het publieke domein. Verkenningen van een dubbele transformatie*. Amsterdam: University Press, 171-207.
- Putman, W.B.M., Bisschops, A., Pieper, J.Z.T. & Van IJsel, S. (2013). Bezoekers van Christelijke Spirituele Centra in Nederland. In: C. de Groot, J. Pieper en W. Putman (Eds.). *Zelf zorgen voor je ziel. De actualiteit van christelijke spirituele centra*. Almere: Parthenon, 71-119.
- Schaufeli, W.B., A. Bakker, J. de Jonge (2003). *De psychologie van arbeid en gezondheid*. Houten: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Taylor, Ch. (2007). *A Secular Age*. Harvard: University Press.
- Anke (dr. A.M.H.) Bisschops is als pastoraal psycholoog en supervisor verbonden aan de School of Theology van de Universiteit van Tilburg. Daarnaast heeft zij een eigen praktijk voor supervisie, coaching en training en verzorgt zij regelmatig communicatietrainingen en trainingen Geweldloze Communicatie; www.ankebisschops.nl. a.m.h.bisschops@uvt.nl

‘Bevlogenheid vind ik een groot woord’

Interview met Gerben Heitink

Emeriti volgden de ontwikkelingen op hun vakgebied bijna een halve eeuw op de voet en kunnen de kennis van vandaag in historisch perspectief beschouwen. Bovendien hebben zij in de loop der tijd kennis opgedaan van aanpalende disciplines. Professor Gerben Heitink is zo’n veelzijdige emeritus. Hij ontving mij in zijn studeerkamer, die er uitziet zoals ik verwachtte: een schrijftafel en wandvullende boekenkasten. Hij sprak zijn waardering uit voor de kwetsbare opstelling van de drie pastores die hun levensverhalen voor dit themanummer van *Handelingen* ter beschikking hebben gesteld. ‘Ik heb het met groot respect gelezen. Ik ken de predikanten niet en ik geef mijn interpretatie daarom met een zekere aarzeling.’

Is er een rode draad in de levensverhalen van de drie pastores over de crisis in hun welbevinden en hun motivatie?

‘Het is van groot belang dat de relatie tussen predikant en geloofsgemeenschap twee kanten op werkt. Er is geen welbevinden van een pastor wanneer er geen goede wederzijdse relatie is tussen pastor en gemeente. In de drie levensverhalen valt het mij op dat de relatie

met de geloofsgemeenschap geen grote rol speelt. Integendeel, de predikanten zijn erop afgeknapt. Zij hebben de weg gekozen van spirituele verdieping; maar dat is onbevredigend als je ook niet een heel goede band hebt met je geloofsgemeenschap, want dan resulteert het in een isolement.

De drie predikanten zijn geboren begin jaren vijftig van de vorige eeuw. Ze zijn dus universitair theologisch gevormd gedurende de jaren zeventig tot begin jaren tachtig, een periode waarin een sterke politieke theologie in zwang

< George Minne, ‘Kleine relikwieëndrager’, 1897, Museum Boijmans Van Beuningen, Rotterdam

was. Ze zijn vervolgens predikant geworden in een onzekere tijd waarin de kerkverlating toesloeg en de secularisatie verder vorm kreeg. In deze nieuwe culturele situatie ondervonden zij wellicht weinig steun aan hun opleiding en hebben ze hun eigen weg moeten zoeken. Vroeger was een geestelijke een autoriteit met gezag. Tegenwoordig ben je een anonieme marginale figuur. Door de secularisatie is de zekerheid van het ambt weggeval-
len in een maatschappij waarin religie haar politieke functie verliest en christelijke organisaties verdwijnen.

De drie zijn door een diepe persoonlijke crisis gegaan en beleefden een spirituele doorbraak, een soort bekeringservaring. Dat gebeurde toen ze tussen de veertig en vijftig jaar waren en dat is een fase waarin ieder mens zich bezint op zijn leven. Je maakt de balans op en vraagt je af hoe het verder moet. Het is mijn indruk dat zij aan de verdeelde kerk weinig inspiratie ontleenden en zich daar eenzamer en eenzamer voelden. De pastores werden als individu op zichzelf teruggeworpen en moesten zich herbronnen, kracht in zichzelf vinden. Ze kwamen in contact met een kloostergemeenschap en gingen in retraite. Door deze mystieke oriëntatie belandden zij op een spirituele weg die zekerheid gaf.

Groeien pastor en gemeente dan niet uit elkaar? Een pastor heeft van huis uit een rijke culturele en religieuze bagage en is door de aard van zijn ambt ook geneigd zich te ontwikkelen, terwijl een gemeente zich meer statisch gedraagt.

‘Die kans bestaat natuurlijk en het is de vraag

hoe je een spirituele ontwikkeling vertaalt naar de gemeente. Ze ontdekten dat ze door hun ontwikkeling eigenlijk wat verder van de gemeente kwamen te staan. Dat uiteengroeien lijkt me een probleem.

In principe is een pastor in een gemeente altijd een voorbijganger. Vroeger verkaste een pastor naar een andere gemeente wanneer hij zo’n vier tot zes jaar in een gemeente had gestaan, maar dat is er tegenwoordig niet meer

bij. Door allerlei maatschappelijke factoren, bijvoorbeeld het werk van een partner, staan sommige pastores soms wel tien tot twintig jaar in dezelfde gemeente. Je moet je dan afvragen of je niet over je houdbaarheidsdatum heen bent. Burgemeesters worden benoemd voor zes jaar, en kunnen daarna één of meer keer voor eenzelfde periode worden herbenoemd. Ik ben van mening dat pastores ook voor zes jaar moeten worden benoemd, met de mogelijkheid van één herbenoeming. Twaalf jaar vind ik wel het maximum dat een pastor in een gemeente kan staan. Daarna heeft hij frisse lucht nodig en behoefte aan een andere atmosfeer. Ook kan hij overwegen over te stappen naar bijvoorbeeld een ziekenhuis- of justitiepastoraat. Je werk afronden en een nieuwe taak op je nemen komt het welbevinden ten goede.

Een verdieping van spiritualiteit is belangrijk voor het welbevinden, maar de vraag is of je dat moet zoeken in een mystieke traditie en een klooster, dus buiten de protestantse kring. Het is heel typerend dat deze predikanten via de opleiding Geestelijke Begeleiding terecht kwamen bij de katholieke mystiek en het klooster. Je

kunt niet van elke protestantse of gereformeerde pastor vragen om deze weg te gaan.’

Heeft het protestantisme te weinig geestelijke bronnen om zich te vernieuwen?

‘Mede door de reformatie van Calvijn, die de heiliging zocht in het gewone leven, is het vooruitgangsgeloof ontstaan. Charles Taylor wijst erop dat het protestantisme, waarbij gebroken wordt met de klerikale traditie, de aanjager is geweest van een cultuur die uitmondt in de Verlichting. En tegenwoordig gaat men terug naar de katholieke traditie, met meer aandacht voor heiliging en heiligheid. Ik vind dat een goede zoekrichting.’

Hoe breng je dat in praktijk?

‘In een tijd die seculariseert zul je zorgvuldig met de traditie moeten omgaan, vooral in de liturgieviering. Predikanten worden geroepen om in een tijd waar alles wegvalt de traditie en de lofzang gaande te houden in deze wereld.

Er is in onze maatschappij een behoefte aan spiritualiteit. Bij rampen, zoals bijvoorbeeld de vliegcrash in Oekraïne, zie je dat mensen graag lichtjes ontsteken bij een gedachteniszuil in de kerk. Ook rond de veertigdagentijd en de paascyclus zie je allerlei nieuwe diensten opkomen. Helaas zijn tegenwoordig alleen de uitvaartdiensten druk bezocht en daar moet je als predikant met je ritueel aansluiten bij een leefwereld van mensen die al voor een groot deel buiten de kerk staan. Ook dat is een hele uitdaging. Ik vind dat veel predikanten dat voortreffelijk oppakken. Het ritueel spreekt ook buitenkerkelijken aan. Je zult op een nieuwe wijze de geloofstraditie moeten kunnen door-

geven en symboliek en ritueel zijn daarbij belangrijke elementen, dat staat buiten kijf.

Het teruggrijpen op de katholieke traditie is een zekere terechte correctie op een erg zake-lijke en rationele mentaliteit. Als neveneffect is het ook in oecumenisch opzicht een positieve ontwikkeling. Het protestantisme is natuurlijk niet bedoeld voor de eeuwigheid, maar dan moet de katholieke kerk ook wel meewerken, zodat de eenheid van de kerk in het vizier komt. Ik geloof dat met de nieuwe paus weer wat vooruitgang kan worden geboekt. Tot nu toe waren het allemaal stappen achteruit.’

Worden predikanten niet te veel in beslag genomen door zakelijke beslommeringen?

‘Ja, dat constateer ik ook. Ze zetten zich af tegen een bepaalde zakelijkheid, het marktdenken of andere modieuze verkrampingen, zoals ‘krimp is goed’. Het huidige klimaat waarin we werken is te eenzijdig op de toekomst gericht. Het gaat erom pragmatisch problemen op te lossen; centraal staan productiviteit en nut, dus het utilitaristische neoliberale, het bedrijfsmatige. Daar knap je op af.

Alle kerken zijn in fusieprocessen verwickeld en er wordt gereorganiseerd. Er wordt gedacht aan rendement: Hebben we nog voldoende geld om het hoofd boven water te houden, enzovoort. Het moet allemaal rationeler. Ook worden er kerken gesloten. Hoe kun je op spirituele wijze leiding geven aan dit soort processen? Doe dat als een goede professional, zodat je met dit soort veranderingsprocessen kunt omgaan. Voorzie deze processen van een geestelijk karakter. Ook gemeenteleden maken veranderingsprocessen door. De vanzelfsprekendheid

van het geloof is voor de gemeenteleden die in de kerk komen voorbij. Dus je hebt te maken met vragende en zoekende mensen, die open staan voor herbronning en voor spiritualiteit en die graag willen dat hun iets aangereikt wordt waar ze verder mee kunnen. Dus zij zullen in een open geloofsgemeenschap zeker goede aanknopingspunten kunnen vinden.’

De gemeenten zijn tegenwoordig diffuus, als een religieus veelstromenland. Geeft dat minder saamhorigheid?

‘Het heeft ook tot gevolg dat men meer van elkaar verdraagt. Ik kom weinig inhoudelijke conflicten tegen. Een aantal jaren geleden gingen we nog met elkaar op de vuist om de verzoeningsleer of zo. Tegenwoordig respecteert men elkaars geloof, men aanvaardt dat geloofsgenoten verschillend denken en geloven. Op basis van respect kun je elkaar ontmoeten en zoeken naar wat rijker en dieper is. Daar moet de predikant op aansluiten en als dat lukt zal dat zeker satisfactie geven.

‘Bevlogenheid’ vind ik een groot woord. Het is geen tijd van bevlogenheid. ‘Bevlogenheid’ was in de tijd van Samuël een lamp die nog niet was uitgedoofd. Op andere continenten en in de oosters-orthodoxe traditie kom je veel bevlogenheid tegen. Wij maken in West-Europa een heel moeilijke periode door in onze geschiedenis en de vraag is of het oude Europa toch trouw kan blijven aan zijn wortels. In Europa gaat het erom dat we het volhouden met elkaar en dat vraagt goede professionals. Maar bevlogenheid ... ik ben heus wel eens in mijn eentje bevlogen als ik iets ontdekt heb, maar het is geen tijd voor bevlogenheid.’

Kunt u een praktische raad geven?

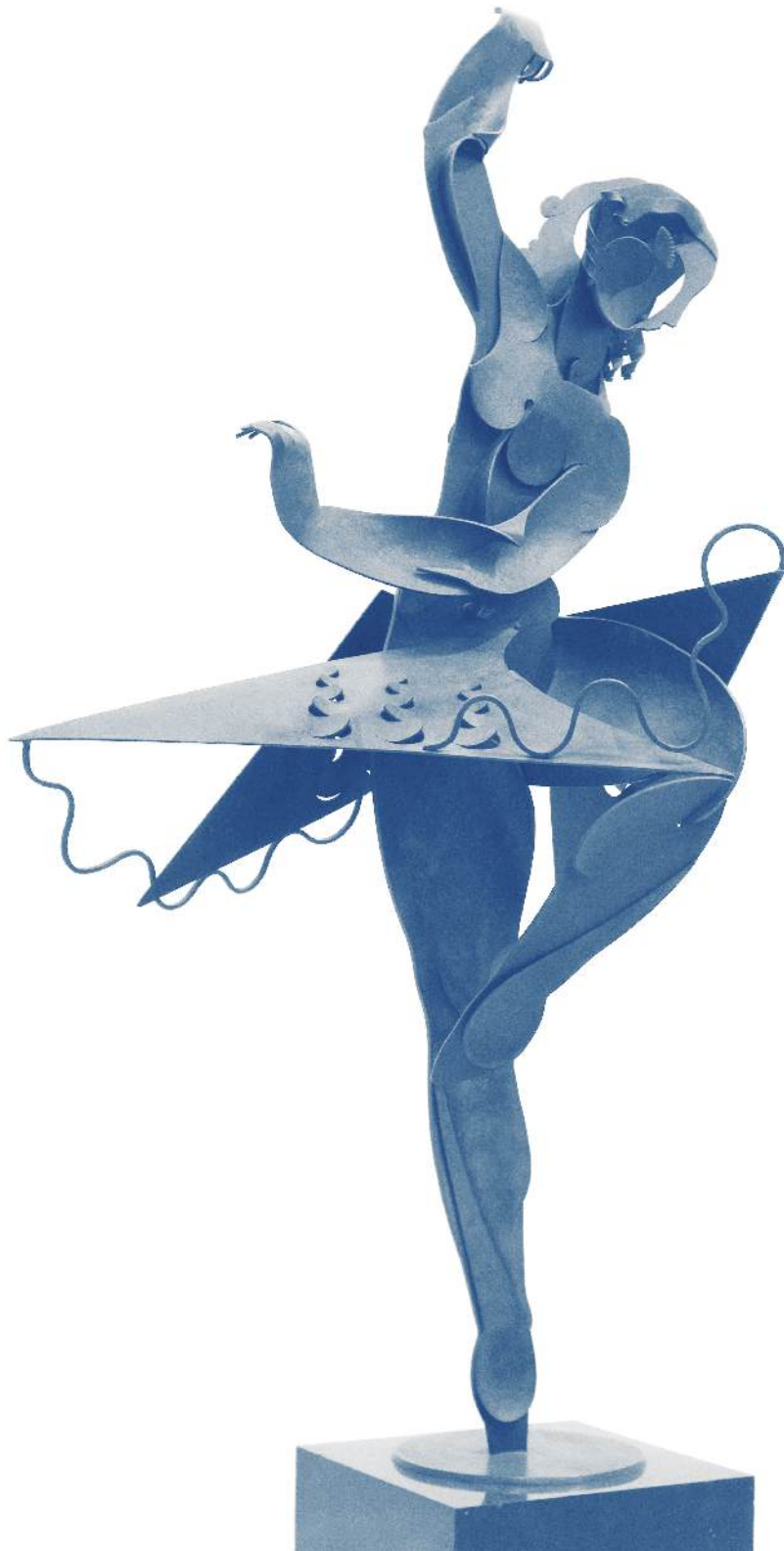
‘Bijscholing is natuurlijk belangrijk, evenals het op een goede wijze invullen van het studieverlof. Juist tijdens zo’n studieverlof, een periode van rust en bezinning, vinden die wendingen plaats. Men komt uit de actieve modus in een passieve waarbij men tot zichzelf kan komen. Dat zijn de momenten waar dan doorbraken ontstaan. Blijf in elk geval studeren, dat is een voorwaarde om je vak goed uit te kunnen oefenen. Preken is een ambacht en als je dat op een goede aansprekende wijze kunt doen, krijg je ook respons van een gemeente.

Doe meer aan kringwerk. Breng gelovigen in kleine kringen met elkaar in gesprek en betrek er ook buitenkerkelijken bij. Je eigen biografie is belangrijk. Laat mensen elkaar hun levensgeschiedenis vertellen, over hun ervaringen die blijvend hoop en perspectief hebben gegeven. De biografie lijkt mij een beter uitgangspunt dan de dogmatiek. Voer een dialoog op wat ons verbindt. Onderzoek wat ons perspectief en hoop schenkt en waar we nog op kunnen vertrouwen in deze tijd. Dat zijn primaire vragen die mensen bezighouden. Het is voor de predikant zelf heel waardevol dat hij de middeleeuwse filosoof Meister Eckhart ontdekt heeft, maar hij hoeft niet die mensen Eckhart uit te leggen. Het kan voor hemzelf een goede inspiratiebron zijn, maar hij moet bij de eigen ervaringen van de mensen blijven.’ ◀

*Nico (drs. N.) Krijn specialiseerde zich in de filosofie van de wiskunde en wetenschapsfilosofie. Hij is werkzaam bij TNO.
nico_krijn@hotmail.com*

Gerben Heitink

De ziel van de voorganger *revisited*

Er is alle reden te zoeken naar 'rust voor de ziel'. Ook al is de kerkelijke voorganger niet de enige die daarnaar zoekt, het predikantschap heeft iets eigens waardoor die zoektocht nog klemmender wordt. Henk de Roest inventariseert een aantal onderzoeken naar het welbevinden van pastores, beschouwt de relatie tussen psychische gezondheid en spiritualiteit en staat bij enkele voor voorgangers belastende factoren apart stil.

In de roman De reis van de voorganger van Per Olav Enquist weet de hoofdpersoon, Lewi Petrus, zich in de Verenigde Staten tijdens een burn-out geholpen door het lezen van John Bunyan's Eens Christenreize naar de eeuwigheid. Hij leest er zo intens in, 'dat het boek bijna de Bijbel vervangt'. Lewi Petrus identificeert zich met de pelgrim die 'zoekt naar de vlakte Rust' en die weet heeft van het 'Dal der Wanhoop'. Hij voelt zich opgesloten in het 'Woud van Vertwijfeling' en vraagt zich af waar hij de sleutel kan vinden die hem uit zijn gevangenschap kan bevrijden. We leren hem kennen in zijn 'innerlijke ruimte', zijn lange gesprekken met God en zijn eenzaamheid. Dan zijn we getuige van het ogenblik waarop hij zich niet langer opgebrand voelt. Het is het moment wanneer hij van God een opdracht verneemt: 'Ga op eigen benen staan en loop.' Dit gebod om op te staan geeft hem nieuwe innerlijke energie. Hij is niet meer de oude Lewi Petrus, maar hij voelt zich vernieuwd. 'Dat was Zijn slotwoord geweest. Diezelfde dag, die middag nog had Lewi zijn terugreis naar Zweden geboekt. (...) Hij was dezelfde, alhoewel een ander.'

De aandacht voor de ziel van de voorganger is niet nieuw. Het is sinds de jaren zeventig steeds meer een kernelement geworden van de

Klinisch Pastorale Vorming, het is een adagium in de opleiding Geestelijke Begeleiding, in de oriëntatie op meditatie en mystiek van de werkgroep *Vacare* en het keert terug in supervisie en intervisie. Voorgangers lijken bij uitstek een beroep te hebben, dat vraagt om geloofserva-

< Pau Gargallo, 'Gran ballarina', 1939, Museu Nacional d'Art de Catalunya

ring en dus om spirituele verworteling. De uitdrukking *‘practice what you preach’* is letterlijk van toepassing. In dit themanummer lijkt het dan bijna een axioma, dat de voorganger, of het nu een predikant, pastoor, pastoraal of kerkelijk werker betreft, om een burn-out te voorkomen of om een burn-out te doorstaan goed voor de eigen ziel moet zorgen. Ook om bevlogen te kunnen zijn of opnieuw bevlogen te geraken lijkt het een voorwaarde en het wordt bij voorgangers gezien als een essentiële factor om ‘een inspirerende invloed te hebben op de geloofsge-meenschap als geheel’.

In dit artikel inventariseer ik de opbrengst van een aantal onderzoeken naar het welbevinden van pastores. We kunnen constateren dat de aandacht voor de ziel in opleiding en nascholing sterk gegroeid is. De zielzorger verdient zielzorg. Vervolgens sta ik stil bij de relatie tussen psychische gezondheid en spiritualiteit. De kerkelijke voorganger is uiteraard niet de enige die zoekt naar spirituele voeding en verankering. In andere beroepen is er een vergelijkbare zoektocht om innerlijke leegte te voorkomen. Tegelijk heeft het predikantschap iets eigens waardoor die zoektocht nog klemmender wordt. Bij een aantal belastende omstandigheden staan we apart stil. Er is alle reden te zoeken naar ‘rust voor de ziel’. Daarmee eindigt het artikel dan ook.

Zielzorg voor de voorganger

De zorg van de voorganger voor de eigen ziel werd vanaf de jaren zeventig van de vorige eeuw steeds meer een aandachtspunt. In 1977 stelt Floris Kruijne dat een pastor ‘kennis moet hebben aan de geloofsrelatie om in zijn werk

andere mensen te kunnen begrijpen in hun geloof’ (Kruijne 1977, 244). Gebaseerd op Erikson en Tillich en op een analyse van twaalf casusbeschrijvingen, concludeert hij dat een pastor baat heeft bij introspectie en in het zoeken naar zelfacceptatie volop dient te ‘participeren in de relatie met God’. Daar vindt hij zijn ‘ultieme identiteit’. De noties van ‘kennen, gekend en aanvaard worden, zijn eigenwaarde ontdekken en erbij horen, komen in de geloofsrelatie als in een brandpunt tezamen’ (Kruijne 1977, 244). In dit verband valt de term ‘spirituele rijpwording’, door ‘antwoordend’ te leven, door ‘deel te nemen aan het heilige’.

Herman Andriessen wijst erop dat het spreken over de ziel in de jaren tachtig in het theologische discours terugkeerde (Andriessen 1992, 38). Voorgangers kwamen de aandacht voor de ziel tegen in de klinisch pastorale trainingen en in cursussen, bijvoorbeeld in de cursus Geestelijke Begeleiding wanneer hen werd gevraagd om een ‘spirituele autobiografie’ te schrijven. André Zegveld neemt waar dat mensen van een voorganger verlangen ‘dat deze iets laat zien van de invloed van God op zijn leven’ en dat het om die reden noodzakelijk is dat de voorganger een *‘well-ordered relation’* heeft ten opzichte van datgene wat heilig voor hem is (Zegveld 1996, 153). In latere boeken borduurt hij voort op de thematiek.

In een empirisch onderzoek naar de spiritualiteit van dertig katholieke voorgangers met als titel ‘De God van de pastor’ geeft Zuidberg aan, dat momenten van inkeer, zelfreflectie, meditatie en rust – volgens de respondenten – onontbeerlijk zijn voor het functioneren (Zuidberg 2000). Volgens het promotieonderzoek

van Bruinsma-de Beer zien veel voorgangers het belang in van ‘een spiritueel of gelovig element in de competentie van de pastor’. Zij acht de spirituele dimensie ‘de voedingsbodem van het totaal’ (Bruinsma-de Beer 2006, 30). Uit het promotieonderzoek van Van Holten naar rolverwachtingen en rolopvattingen, en daarbinnen naar het roepingbesef van predikanten, komt naar voren dat een zeer ruime meerderheid (92 procent) van de predikanten vindt dat ‘het werken aan de eigen spiritualiteit’ *voorwaarde* is voor het predikantschap (Van Holten 2009, 203vv).

De aandacht voor de ziel komt behalve in empirisch onderzoek ten slotte ook tot uiting in interviews in boeken waarin gevraagd wordt naar de *bezieling* van de voorganger. Als in de bundel *Theologen met passie* aan dertien predikanten wordt gevraagd om te ‘vertellen over hun drijfveren en passie’, blijkt in hun verhalen telkens spiritualiteit als thema naar voren te komen. De samenstellers constateren dat predikanten het moeten hebben van authenticiteit en integriteit, maar dan wel ‘in samenhang met een doorleefd verhaal, een doorleefde geloofshouding’. Ze moeten vertoeven bij wat ze zijn gaan ervaren als de ‘diepste essentie’.

Spiritualiteit en psychische gezondheid

Onderzoekers als Peter Hill, Harold Koenig en Kenneth Pargament laten telkens opnieuw zien hoe spiritualiteit, het beoefenen van spirituele praktijken en het toegang hebben tot spirituele bronnen van belang is voor psychische gezondheid (bijvoorbeeld Hill & Pargament 2003; Koenig 2009).

James Nelson vat veel psychologisch onderzoek van de laatste jaren samen in de stelling, dat er een *‘moderate association’* is tussen religieuze betrokkenheid en gezondheid (Nelson 2010, 313vv) en een *‘small positive correlation – but not an automatic relation’* tussen religiositeit en goede psychische gezondheid (Nelson 2010, 350-359). De specifieke mechanismen laten we hier buiten beschouwing. Vooral ‘intrinsieke religiositeit’ kan een ‘buffer’ creëren om met moeilijke situaties om te kunnen gaan (Nelson 2010, 315vv; 352vv). Verschillende studies suggereren dat het ‘onderhouden van een relatie met een goddelijke Ander’ de focus op het zelf vermindert. Het verschaft een systeem van ‘betekenis en zin, doel en samenhang’ (Nelson 2010, 354). Hetzelfde geldt voor ‘spirituele ervaringen’ (Nelson 2010, 359).

In Nederland beweegt de visie van Van Praag zich langs deze lijnen. Van Praag noemt betekenisgeving, door hem gedefinieerd als ‘inhoud geven aan het leven’, een krachtbron (Van Praag 2010, 705) en deze kan *‘self-generated’* zijn, dat wil zeggen een immanent karakter hebben of ze kan worden beleefd als ‘afkomstig uit een buitennatuurlijk bereik’, een ‘metafysisch domein’ (Van Praag 2010, 707). Het gaat bij betekenisgeving om een antwoord op de zogenaamde ‘waartoe-vraag’: waarvoor leeft een mens, wat ziet een mens als de zin van zijn bestaan? Vooral aan het metafysisch domein, het ‘omhoog denken’, kent hij het vermogen toe om geestelijke oriëntatie en heroriëntatie te geven. Hier valt ook het begrip ziel. Het domein helpt ‘om gekwetste delen van de ziel weer enigszins functioneel te krijgen’. De vastgelopen mens kan hier inspiratie opdoen voor een nieuw begin. Van

Praag hecht hierbij aan het onderscheid tussen spiritueel domein en religieus domein. Religieuze spiritualiteit heeft, om het paradoxaal uit te drukken, meer ‘body’ (Van Praag 2010, 711). Een psychiater kan er zijn inziens niet omheen.

Spiritualiteit in andere beroepen

Geestelijk verzorgers die werken in zorginstellingen, detentiecentra of bij de krijgsmacht kunnen gezien worden als professionals op het gebied van zingeving. Om hun beroep goed te kunnen uitoefenen en innerlijk niet ‘leeg’ te raken (Alma & Zock 2001, 9; Zock 2010), wordt persoonlijke inspiratie door zelf toegang te hebben tot bronnen van zingeving als kunst of religie, onontbeerlijk geacht. In de omgang met deze bronnen wijzen Alma en Zock op het toegenomen belang van receptiviteit en ‘persoonlijke resonantie’ (Alma & Zock 2001, 11v).

Waaijman en Maas (2012) wijzen erop, dat ook leraren op enigerlei wijze contact dienen te hebben met de religieuze dimensie ‘oftewel de Godsverhouding’ om een ‘niet-weten’ binnen te gaan, vertrouwd te raken met het ‘hachelijke en gratuite van mijn bestaan’ en om ‘vanuit momenten van huivering en verwondering naar leerlingen te durven kijken’. Ze vragen aandacht voor deugdbeoefening, vanouds een element van spiritualiteit en voor ‘de binnenkant’ van de praktijk van de vorming in normen en waarden. Hun betoog mondt uit in een pleidooi voor de ziel, waarbij ze met de Leidse filosoof Gerard Visser de ziel zowel als ‘speelruimte in de mens’ schetsen, waarin hij zijn ‘onherhaalbare eigenheid en unieke wezen kan laten zien’ als – in het spoor van Eckhart – ‘de afgrond die de mens is’. Maas en Waaijman stellen: ‘En precies zo – als

ondoorgroendelijk geheim – is de ziel de speelruimte van het Oneindige.’ Een goede leraar legt zijn ziel en zaligheid in het onderwijs waarin hij zielsveel houdt van zijn leerlingen.

Belastende factoren voor voorgangers

In recente onderzoeken naar werkbeleving en taakopvatting, geven voorgangers aan dat zij het gevoel hebben dat hun werk nooit af is. Een onderzoek uit 2004 onder 1468 pastoors liet zien dat 36 procent zich aan het einde van de dag ‘*used up*’ voelde (Francis, Loudon & Rutledge 2004). Het werk staat onder druk, vanwege een zeer ruime taakomschrijving, een toename van het aantal rolverwachtingen en ook door de hoge eisen die de voorgangers zelf stellen aan het eigen functioneren (Bruinsma-de Beer 2006; Van Holten 2009). Door de vele taken wordt het werk bovendien als rommelig en versplinterd ervaren. Het creëren en veilig stellen van ‘sabbatsmomenten’ lijkt een opgave te zijn. Vaak is een voorganger de enige vrijgestelde in een geloofsgemeenschap en ook dat kan belastend zijn. In de voortdurende en vaak intensieve omgang met mensen kan iets als beroepseenzaamheid ontstaan: ‘*Being a solo pastor can be an inherently lonely job*’ (Doolittle 2007, 37). Collega’s en andere evenwaardige sparringpartners zijn ook niet altijd in de buurt. Ook de mentale context van het predikantschap speelt een rol. De kerk is in zekere zin een ‘loser’. Het doet iets met een voorganger als hij of zij voortdurend geconfronteerd wordt met krimp en de idee dat de kerk passé is.

Er wordt al gedurende een aantal jaren onderzoek gedaan naar de psychische gezondheid van voorgangers (Weems & Arnold 2009).

Daarbij gaat het, bij negatieve effecten, om het in elkaar overlopen van privésfeer en het werk, de werkdruk en de grote variëteit in taken (Lewis 2007), een stressvolle werkomgeving (Doolittle 2007), een gebrek aan dagelijkse structuur, onheldere en vage doelstellingen en onzekerheid over rolverwachtingen (‘rolambigüiteit’) gepaard aan meerdere rolverwachtingen (‘rolconflict’) (Kemery 2006, 556; Royle 2005). Het gaat ook om het ontbreken van steun door een partner, mentor, vertrouwenspersoon of coach.

In Nederland schrijft Gerben Heitink in 2001 dat een ‘verbindende kern’ essentieel is, die persoon, ambt en beroep bij elkaar houdt (Heitink 2001, 289). Hij ziet deze kern in de functie van de hermeneut. Elke predikant is volgens hem ‘een pontjesbaas die voortdurend het heen en weer beoefent tussen de ene oever, die van de christelijke traditie en de andere, die van de moderne ervaring’ (Heitink 2001, 284). Dat heen en weer gaan vraagt volgens hem om ‘spirituele diepgang’ (Heitink 2001, 289). Dat is nodig omdat het gaat om een ‘aangevochten beroep’. Efficiëntie en competenties helpen daar niet tegen. Van Dam wijst op de vaagheid waarmee het beroep van de pastor omgeven is, de verschillende verwachtingen en de daardoor geïmpliceerde noodzaak van een heldere beroepsidentiteit.

Bovenstaande schets is uiteraard niet het hele verhaal aangaande het voorganger-zijn, maar het gaat wel om factoren die in veel andere beroepen niet of in mindere mate een rol spelen. Ze maken het tot een kwetsbaar beroep. Het welbevinden van voorgangers vraagt om blijvende actieve aandacht. Waar haalt de voorganger de tijd vandaan om aan zijn eigen ziel aandacht te schenken?

Werken aan mentale gezondheid

Sabbaticals zijn gunstig voor *mental health*. Jurjen Beumer sprak ooit over een ‘heilig halt’, waarin de schoenen worden uitgedaan (Beumer 1996, 229). Ruimte en tijd nemen voor spiritualiteit is heilzaam. Voorgangers hebben een dergelijk ‘heilig halt’ kennelijk meer dan nodig om bezield te blijven. Juist voor hen geldt immers dat ze zich niet altijd sabbatstijd gunnen. Is het echter voor de voorganger noodzakelijk om de werktijd te onderbreken om op een afgezonderde plek of in een van het werk afgezonderde tijd zielzorg te ontvangen?

Ook het dagelijks onderhouden van de eigen spiritualiteit heeft een positieve invloed. Een levendige spiritualiteit, die blijkt uit het ‘gebedsleven, liefde voor de gemeente en een heldere kijk op en hartstocht voor het werk’ (‘*passion and vision for the ministry*’) draagt bij aan de gezondheid van de voorganger (Halaas 2002, 10). Daarbij geeft de voorganger, juist door zorg te geven aan de eigen ziel, ook een goed voorbeeld aan de gemeenteleden (Bullock 2000, 8). De pastor brengt, als mystagoog, mensen ‘dichter bij God’. Van Dam (2003) onderscheidt ‘immanente spiritualiteit’ (God als dragende grond), ‘bevindelijke spiritualiteit’ (bidden, bijbellezen), ‘symbolische spiritualiteit’ (stille, je openen voor God) en ‘liturgisch-gezamenlijke spiritualiteit’ (samen mediteren en vieren). Volgens Van Dam vraagt spiritualiteit om ‘inoefening’ en om begeleiding.

Uit gesprekken met voorgangers leid ik af, dat de één inderdaad vooral inspiratie zoekt *buiten* de werkzaamheden van het voorganger-zijn, door in een koor te zingen, een verdiepingscur-

sus te volgen, naar Taizé of een klooster te gaan, terwijl de ander probeert om structureel pauzementen te creëren *tussen* de verschillende taken. Deze voorgangers ruimen tijd in, en soms ook daadwerkelijk een plekje in de studeerkamer, voor ‘stille tijd’, om te bidden, te brevieren, te zingen, te musiceren of te mediteren. Een tijd voor verborgen omgang met God.

Er is echter ook nog een derde weg: voorgangers kunnen bezieling vinden *in* het werk. Het werk zelf heeft hun hart. In het onderzoek van Van Holten valt op dat ‘het predikantswerk zelf lijkt te leiden tot een intensivering van de persoonlijke spiritualiteit’ (Van Holten 2009, 161). We zouden kunnen zeggen, dat de performance van het predikantswerk zelf inspirerend kan zijn. In het eerder aangehaalde onderzoek onder 1468 pastoors bleek dat weliswaar 36 procent zich ‘*used up*’ voelde, maar ook dat 90 procent een grote tevredenheid kende in het werken met mensen en 81 procent opnieuw zou kiezen voor werken in de parochie (Francis, Loudon & Rutledge 2004).

Zo zijn er de voorgangers die zich bezielt weten omdat ze ervaren dat hun werk betekenisvol is voor mensen en ze er waardering voor ontvangen, maar er zijn ook voorgangers die vertellen dat het regelmatig moeten maken van een preek of vormgeven van een viering ervoor zorgt dat ze hun geloof behouden. Het zijn de verhalen van de Schrift, en de daarin waaiende Geest van God, die hen inspireren.

Het kan zijn, dat een voorganger juist meditatie beoefent in het met de Schrift bezig zijn ter voorbereiding van een preek. De in de liturgie vertelde verhalen, maar ook de rituelen, helpen

mensen, en daarmee ook de voorganger, om hun leven in ruimte en tijd te oriënteren (Van Leeuwen 1998).

Soms ervaren de deelnemers aan de liturgie hoe het goddelijke door de woorden en gebaren heen ‘speelt’. De liturgie is een intermenselijk gebeuren, maar er is de ondervinding dat God zich in dit gebeuren bekend kan maken, zich tegenwoordig kan stellen en zijn heil doen ervaren (Immink 1998, 73). De liturgie kan een belangrijke bron van zingeving zijn.

Andere voorgangers weten zich in het pastoraat of de catechese in hun ziel geraakt door het geloofsvertrouwen, de moed, hoop, trouw en bezieling van de gemeenteleden en parochianen, de mensen voor wie zij pastor zijn. Ze raken bezielt door het onderweg zijn met gemeenteleden, in pastoraat, diaconaat, catechese en liturgie. Het geloof van de ander of het ‘lied op andere lippen’ kan voorgangers inspireren en dragen. Een kanttekening is wel dat er ook een sterke correlatie is tussen spiritualiteit en emotionele uitputting (Doolittle 2007):

‘The data reveal that a pastor can be fully engaged in his mission, with a rich spiritual life, and a high sense of personal accomplishment, yet at the same time feel emotionally exhausted’ (Doolittle 2007, 36).

Een voorganger moet wel alle zeilen bijzetten in het aanboren van zijn spirituele bronnen. <

Literatuur

- Alma, H. & H. Zock (2001). I and me. The spiritual dimension of identity formation. In: *International Journal of Education and Religion* III,1, 1-15.
- Andriessen, H. (1992). *De weg van het verlangen*. Baarn: Ten Have.

- Beumer, J. (1996). Mijmeringen op de drempel. Een essay over godsdienstig-theologische trends. In: J. Beumer (red.), *Zo de ouden zongen ... Leraar en leerling zijn in de theologie-beoefening (tussen 1945 en 2000)*. Baarn: Ten Have, 221-235.
- Bruinsma-de Beer, J. (2006). *Pastor in perspectief. Een praktisch-theologisch onderzoek naar de competentie van de pastor*. Diss. Theologische Universiteit Kampen. Gorinchem: Narratio.
- Bullock, A.R. & R.J. Bruesehoff (2000). *Clergy Renewal: The Alban Guide to Sabbatical Planning*. Bethesda, MD: Alban Institute.
- Dam, G. van (2003). *Dichter bij het Onuitsprekelijke. Over geestelijke begeleiding voor en door pastores*. Baarn: Ten Have.
- Doolittle, B.R. (2007). Burnout and coping among parish-based clergy. In: *Mental Health, Religion & Culture* 10/1, 31-38.
- Francis, L.J., Loudon, S.H. & C.J.F. Rutledge (2004). Burnout among Roman Catholic parochial clergy in England and Wales: Myth or reality. In: *Review of Religious Research*, 46, 5-19.
- Halaas, G.W. (2002). *Ministerial Health and Wellness*. Evangelical Lutheran Church in America. Chicago: ELCA, Division for Ministry.
- Hill, P.C. & K.I. Pargament (2003). Advances in the Conceptualization and Measurement of Religion and Spirituality. Implications for Physical and Mental Health Research. In: *American Psychologist*, 58/3, 64-74.
- Holten, J. van (2009). *Rol en roeping. Een praktisch-theologisch onderzoek naar de rol opvatting van aanstaande, beginnende en oudere predikanten gerelateerd aan hun roepingbegrip*. Diss. Protestantse Theologische Universiteit. Zoetermeer: Boekencentrum
- Immink, F.G. (1998). Een dubbele beweging. In: M. Barnard et al. (red.), *De weg van de liturgie. Tradities, achtergronden, praktijk*. Zoetermeer: Boekencentrum.
- Lewis, Chr.A., D.W. Turton, L.J. Francis (2007). Clergy work-related psychological health, stress, and burnout: An introduction to this special issue. *Mental Health, Religion and Culture* 10/1, 1-8.
- Kaptein, R. (1969). Uitzichten. In: C. Aalders, H.

Faber en R. Kaptein (red.), *Over de predikant*. Utrecht: Ambo, 264-278.

- Koenig, H. (2009). Research on religion, spirituality, and mental health: a review. In: *Canadian Journal of Psychiatry* 54/5, 283-291.
- Leeuwen, M. van (1998). Een weg in tijd en ruimte. In: M. Barnard et al. (red.), *De weg van de liturgie. Tradities, achtergronden, praktijk*. Zoetermeer: Boekencentrum.
- Maas, F. & K. Waaijman (2012). Of in het onderwijs God aan bod moet komen? Op zoek naar de spiritualiteit van de leraar. In: S. Hellemans, J. van der Eijnden o.f.m. & P. Rentinck, *Een katholieke Kerk met toekomst*. Tilburg: Tilburg University.
- Nelson, J.M. (2010). *Psychology, Religion, and Spirituality*. New York: Springer.
- Praag, H.M. van, (2010). Zinverlies; een verwaarloosd onderwerp in de psychiatrie. In: *Tijdschrift voor psychiatrie* 52, 705-714.
- Smits, P. (1969). De predikant in sociologisch perspectief. In: C. Aalders, H. Faber en R. Kaptein (red.), *Over de predikant*. Utrecht: Ambo, 57-80.
- Sundén, H. (1966). *Die Religion und die Rollen. Eine psychologische Untersuchung der Frömmigkeit*. Berlin: Töpelmann.
- Zee, W. van der (1969). Predikant in meervoud. In: C. Aalders, H. Faber en R. Kaptein (red.), *Over de predikant*. Utrecht: Ambo, 231-247.
- Zegveld, A. (1996). Spiritualiteit en pastoraat. In: *Analecta Aartsbisdom Utrecht*, mei/juni, 150-164.
- Zock, H. (2010). The Spiritual Caregiver as a Liaison Officer. Relational Experiences, Spirituality and the Search for Meaning. *Counselling and Spirituality*, 29(2), 65-84.
- Zuidberg, G. (2000). *The God of the pastor: The Spirituality of Roman Catholic Pastors in The Netherlands*. Leiden/Boston: Brill.

Henk (prof.dr. H.P.) de Roest is hoogleraar Praktische Theologie aan de Protestantse Theologische Universiteit, vestiging Groningen.
hpderoest@pthu.nl

Bevlogenheid en burn-out onder predikanten

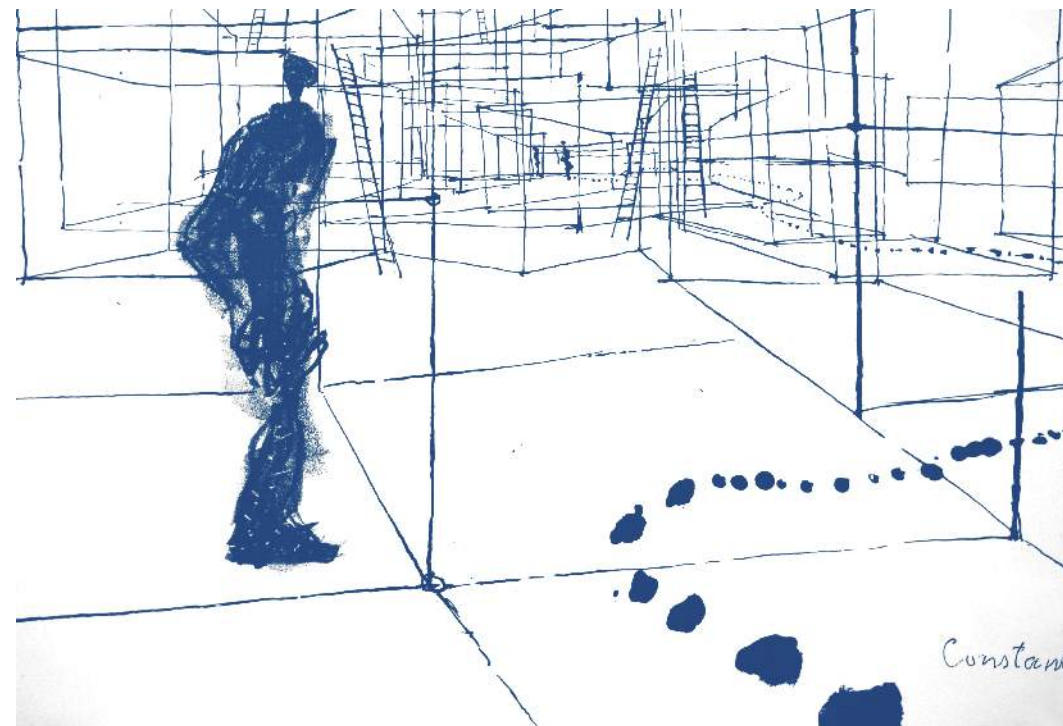
In 2013/2014 hebben ruim zeshonderd predikanten meegedaan aan onderzoek naar bevlogenheid en burn-out (Stichting Ruimzicht, Nyenrode Business University, ArboNed, Berenschot, Protestantse Kerk in Nederland, Vrije Universiteit). Aansluitend was er een pilotstudy naar het effect van coaching op gemeentepredikanten binnen de Protestantse Kerk. De uitkomst is hoopgevend. Het ontwikkelde coachtraject had een aantoonbaar positief effect. Het verminderde chronische stress en uitputting bij predikanten. Dit artikel doet verslag van het onderzoek en van de pilot.

Inleiding

Sinds de opkomst van de positieve psychologie is er veel onderzoek gedaan naar het welbevinden van werknemers en professionals. De mate van welbevinden werd tot dan toe vooral gedefinieerd vanuit een negatief perspectief, namelijk het aan- of afwezig zijn van ‘*disease, disorder, disability and damage*’. Dit hing samen met het achterliggende mensbeeld en de kijk op arbeid van die tijd: de mens getypeerd als werkend dier (*animal laborans*), overgeleverd aan de grillen van de natuur of aan een organisatie gedomineerd door de principes van Taylor. Hulpverleners en onderzoekers waren vooral gericht op het aan het werk houden van de mens en deden dat vooral met een curatieve of preventieve bril.

Het was dan ook een kleine revolutie toen Seligman, als voorzitter van de Amerikaanse Associatie van Psychologen, samen met Csikszentmihalyi de positieve psychologie en daarmee een positieve benadering van werk introduceerde. Werk werd niet alleen meer als onderdrukkend, uitbuitend en ziekmakend gezien, maar ook als een manier om goed in je levensonderhoud te kunnen voorzien en invloed te kunnen uitoefenen op je omgeving. De moderne mens is vanuit dit perspectief creatief en ontwikkelt zijn eigen instrumentarium en technieken (*homo faber*). Het welbevinden in deze situatie is optimaal.

Het academisch definiëren en goed beschrijven van dit welbevinden is een hele klus gebleven. Termen als tevredenheid, plezier, passie,

Constant, 'Labyrismen', 1968, Rijks Museum, Amsterdam

betrokkenheid, commitment, geluk en flow proberen iets van dit welbevinden tot uitdrukking te brengen. Het begrip dat uiteindelijk het meest correleert met positieve uitkomstmaten in het werk is 'bevlogenheid'.

Bevlogenheid en burn-out

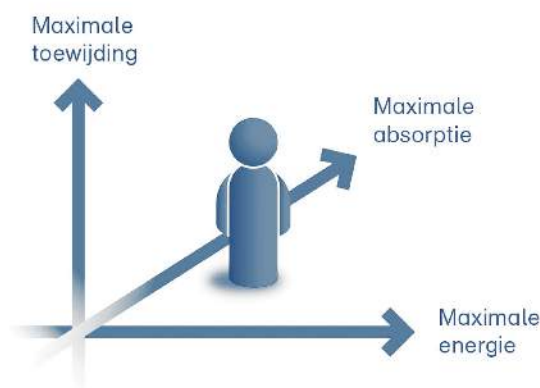
Bevlogenheid of *engagement* heeft een significant positieve samenhang met meer pro-activiteit, meer omzet, minder verzuim, minder ongelukken en andere prestatie-maten in het werk. Bevlogenheid wordt door Schaufeli gedefinieerd als 'een positieve, affectief-cognitieve toestand van oppperste voldoening die gekenmerkt wordt

door vitaliteit, toewijding en absorptie'. 'Vitaliteit' is daarbij de mate waarin iemand zich fit voelt, bruist van energie en met zin de dag begint. De tweede dimensie van bevlogenheid 'toewijding' representeert iemands trots op het werk. Een predikant vertelt in dit geval met veel trots over het werk als voorganger van de kerk. De derde dimensie 'absorptie' lijkt conceptueel veel op het begrip 'flow'. De tijd van werken vliegt voorbij en men gaat zodanig op in het werk dat men zich gelukkig voelt.

De tegenpool van bevlogenheid is *burn-out* en die kenmerkt zich door uitputting, distantie en een (gevoel van) gebrek aan bekwaamheid. ▷

Volgens Gallup, één van de grootste adviesorganisaties ter wereld op het terrein van bevlogenheid, bedraagt het aantal bevlogen medewerkers wereldwijd gemiddeld 13 procent. In Azië is dit met 6 procent beduidend minder dan in Australië dat met 24 procent hoog scoort. Eigen onderzoek in Nederland laat getallen zien tussen de 15 procent en 25 procent. Verder blijkt uit onderzoek van Schaufeli en Salanova (2007) dat hoog opgeleiden meer bevlogen zijn dan laag opgeleiden, dat oudere werknemers gemiddeld iets meer bevlogen zijn dan jongere en dat mannen gemiddeld niet verschillen van vrouwen als het gaat om bevlogenheid.

Gallup definieert burn-out als ‘*actively disengaged*’ en geeft aan dat mondiaal zo’n 24 procent burn-out is. Ook hier zijn duidelijke verschillen per continent. In Nederland meten we met de UBOS de burn-out iets strenger en is het gemiddeld 13 procent. Burn-out komt volgens de Nationale Enquête Arbeidsomstandigheden 2013 relatief vaker voor bij hoger opgeleiden en in sectoren als het onderwijs en de horeca.

Figuur 1: Elementen die bijdragen tot bevlogenheid

Energiebronnen

Bevlogenheid blijkt in grote mate samen te hangen met de aanwezigheid van energiebronnen in het werk en leidt op die manier tot positieve werkkuitkomsten. Verder onderzoek naar dit motivatieproces suggereert een opwaartse spiraal. Hierbij versterkt het benutten van de energiebronnen in het werk de persoonlijke effectiviteit. Deze zorgt dan weer voor meer bevlogenheid met opnieuw een versterking van de waargenomen persoonlijke effectiviteit. Burn-out daarentegen is het gevolg van een erosief proces waarbij taakeisen uiteindelijk leiden tot mentale uitputting. Beide processen (die van motivatie en van erosie) komen samen in het Job Demands-Resources-model. In dit model, dat we verderop zullen uitleggen, wordt ook duidelijk dat energiebronnen in het werk een duidelijke buffering hebben op de negatieve gevolgen van (te) veel taakeisen.

De energiebronnen in het werk kunnen grofweg tot drie psychologische basisbehoeften worden gereduceerd: competent zijn om de gevraagde taken te kunnen uitvoeren, autonomie in het werk en verbinding met collega's en/of leidinggevende(n). Er zijn diverse afgeleide variabelen te benoemen, zoals leer- en ontwikkelmogelijkheden en feedback (die op 'competentie' kunnen duiden), regelruimte en verantwoordelijkheid (die beiden een gevoel van autonomie creëren) en steun in het werk, geven van feedback aan collega's, krijgen van erkenning van leidinggevende (die alle drie 'verbinding' representeren). Mensen beter voorzien in deze basisbehoeften zal bevlogenheid versterken.

Burn-out onder predikanten

Bevlogenheid onder predikanten is tot op heden nog niet onderzocht. Veronderstelling is dat deze hoog zou moeten zijn, vanwege de grote mate van autonomie die deze professionals bezitten.

Burn-out onder predikanten is al wel onderzocht onder andere door Loonstra en Evers. Burn-out lijkt in deze onderzoeken meer bij predikanten voor te komen dan bij andere professionals. Bovendien lijkt de kans toe te nemen bij een meer orthodoxe geloofsligging van de predikant.

Het stimuleringsbeleid van de Protestantse Kerk in Nederland (PKN) om predikanten vitaal en voldoende toegerust te houden en de ambitie van Stichting Ruimzicht om het beleid voor ondersteuning van predikanten te innoveren, bracht Ruimzicht ertoe om het initiatief te nemen tot een onderzoeksproject. Kernvraag hierbij was hoe het gesteld is met de bevlogenheid en burn-out van predikanten en hoe een effectief en wetenschappelijk onderbouwd coachtraject voor gemeentepredikanten er uit zou moeten zien. Bij het beantwoorden van deze vraag zal dan duidelijk worden of er urgentie is voor 'ingrijpen' en op welke manier dit op individueel niveau het beste kan gebeuren.

Methode en resultaten

Om inzicht te krijgen in de factoren die bijdragen aan een reductie van de burn-outklachten en een versterking van de bevlogenheid bij predikanten is gestart met het organiseren van twee focusgroepen met in totaal 26 personen. De deelnemers kregen ter voorbereiding de opzet van de bijeenkomst en de bijbehorende

gespreksvragen toegestuurd. Tijdens de twee sessies bleken zaken als 'schouder aan schouder staan met hetzelfde doel voor ogen' (verbinding), 'het ruimte krijgen voor een frisse blik en het kunnen ontplooiën van nieuwe activiteiten' (autonomie) en 'vaardigheid om de gemeente te kunnen leiden' (competentie) van cruciaal belang voor de bevlogenheid van de predikanten. Deze factoren zijn dan ook de belangrijkste ingrediënten geworden van het coachtraject voor predikanten.

Factoren die ertoe bijdragen dat predikanten leeglopen zijn vooral te vinden in taakeisen als administratie en regelwerk. Ook de leegloop in de kerk, mensen die slecht naar elkaar luisteren of de hakken in het zand zetten bij vernieuwende initiatieven worden door de aanwezige predikanten ervaren als demotiverend.

Een kleine groep deskundigen heeft op grond van deze uitkomsten, hun kennis van de literatuur en hun specifieke expertise een coachtraject geconstrueerd dat wetenschappelijk onderbouwd is. Dit betekent dat de uitvoering van het coachtraject gebaseerd is op de best beschikbare informatie over doelmatigheid (efficiëntie) en doeltreffendheid (effectiviteit) van dat moment.

Met de Engagementscan, een gevalideerde vragenlijst op het gebied van welbevinden, stress, gezondheid en dergelijke is onderzocht hoe de predikanten in de Protestantse Kerk scoren op bevlogenheid en burn-out. Verderop in dit artikel komen we terug op de uitkomsten van deze scan. Predikanten met een hoge score op stress en/of burn-out kwamen in aanmerking voor deelname aan het coachtraject. ➤

Coachtraject

In de eerste sessie bespreekt de coach op interactieve wijze met de predikant de rapportage van de Engagementscan en vraagt hem de uitkomsten te duiden, van voorbeelden uit de praktijk te voorzien en te bepalen wat hij zelf relevant vindt in het rapport. Vervolgens onderzoeken beiden wat de belangrijkste vraag is voor dit coachtraject en welk resultaat de predikant voor ogen heeft. Wat wil hij anders als gevolg van de coaching? Samen bedenken ze daarvoor een ‘rationale’. Een rationale is een verklaring (metafoor) van een situatie *met een positief perspectief*. Een weegschaal is een goed voorbeeld van een rationale voor overspannenheid: die kan uit balans zijn en is weer in balans te brengen door de belasting te verminderen of de belastbaarheid te vergroten.

Er zijn zeven sessies en elke sessie duurt anderhalf uur. Tussen de eerste en tweede coachsessie zitten twee weken, tussen de daaropvolgende sessies zitten drie weken en tussen de voorlaatste sessie en laatste sessie zitten zes weken. Na iedere sessie krijgt de predikant een huiswerkopdracht mee die de volgende keer wordt besproken.

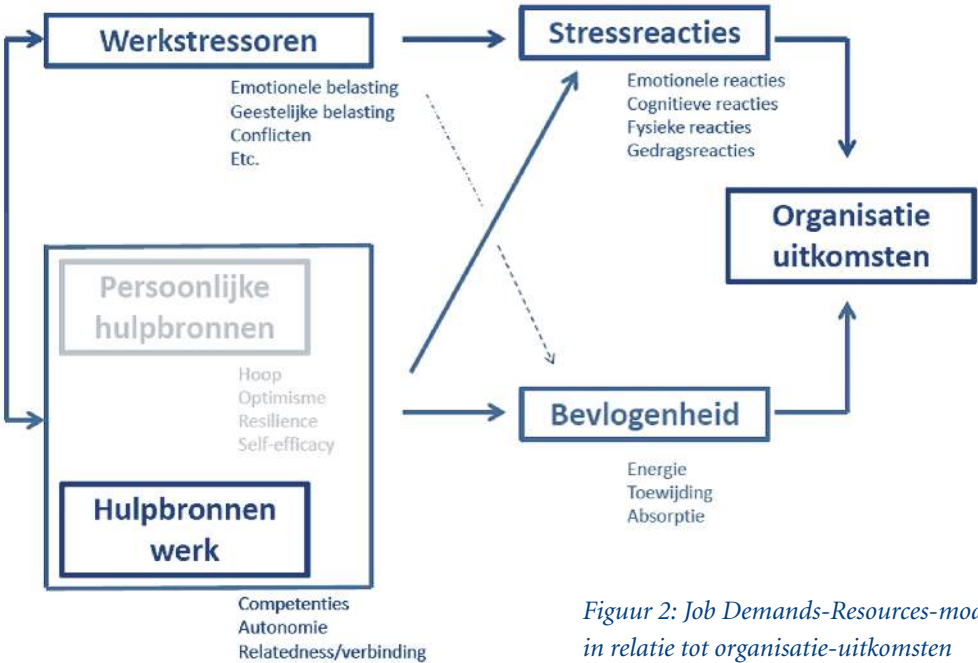
De coaching is gebaseerd op het Job Demands-Resources-model (JD-R-model, zie figuur 2). Dit model beschrijft en verklaart dat iemands effectiviteit en prestatie (organisatie-uitkomst) bepaald wordt door enerzijds werkstressoren die stressreacties teweegbrengen (die een negatieve invloed hebben op de effectiviteit), en anderzijds door energiebronnen die bijdragen aan een staat van bevlogenheid (die positief van invloed is op iemands prestaties). Bovendien bufferen de energiebronnen de

werkstressoren. Persoonlijke hulpbronnen zijn intermediaire factoren die reducerend werken op stressreacties en versterkend op bevlogenheid. Voorbeelden van deze persoonlijke hulpbronnen zijn hoop en optimisme.

De coach gaat met de predikant op zoek naar energiebronnen die positief bijdragen aan zijn staat van bevlogenheid. Dit zal leiden tot het bijbehorend gedrag en uiteindelijk tot succes in het predikantswerk. Immers, onderzoek heeft uitgewezen dat inzetten op het verhogen van energiebronnen meer resultaat oplevert dan het reduceren van werkstressoren.

Houding coach

De coach nodigt de predikant uit tot het bijhouden van succesvolle ervaringen en momenten waarop hij iets van zijn te behalen coachdoel gerealiseerd ziet. Ook stimuleert de coach hem om met die succesmomenten aan de slag te gaan, er meer van te doen en te sturen op energiebronnen. Samen met de predikant zoekt de coach naar onderliggende patronen en overeenkomsten in activiteiten of momenten die leiden tot beleving van voldoening en succes. Bij alle reacties van de predikant geeft de coach positieve feedback en gepaste complimenten, bij voorkeur op procesniveau. De coach laat het licht schijnen op wat er goed gaat, waar de predikant zelf kan ingrijpen in de situatie, waardoor hij ook zelf in een positieve modus kan komen en met een andere bril op mogelijkheden ziet het probleem aan te pakken. De coach vraagt bijvoorbeeld naar wat er beter gaat sinds het vorige bezoek. Daarbij lokt zij de predikant uit positief te denken en het positieve te

Figuur 2: Job Demands-Resources-model in relatie tot organisatie-uitkomsten

benoemen. Door details uit te vragen versterkt de coach dat de predikant zich bewust wordt van wat goed gaat. Dat doet ze door te vragen naar wat de predikant dan precies doet, hoe die het doet en welk effect het heeft. De coach bekrachtigt het gedrag van de predikant door complimenten te geven. Daarna vraagt de coach wat er nog meer beter gaat en prikkelt daarmee opnieuw de predikant na te gaan wat er goed gaat en welk aandeel hij daarin heeft. De coach schaaft de vooruitgang in en vraagt wat er voor nodig is om dat gedrag opnieuw en vaker te vertonen. Als het niet beter gaat volgens de predikant, dan stelt de coach waarderend de vraag: ‘Hoe houd je het vol?’ Dat geeft de predikant de gelegenheid toch iets positiefs in te brengen, namelijk diens strategie om met de moeilijke werkelijkheid te dealen.

Met het geven van complimenten drukt de coach waardering uit. Een compliment moet echter wel geloofwaardig, concreet en specifiek zijn. Complimenten zijn goed om te ontvangen én om te geven. Het zijn belangrijke bekrachtigers van gedrag en ze zorgen voor zelfvertrouwen, motivatie, inspiratie, steun, waardering, erkenning, optimisme, energie en verbondenheid, wat de bevlogenheid ten goede komt. Mensen gaan het gedrag waarvoor zij een pluim krijgen herhalen. Bovendien dwingt het geven van complimenten de gever op een positieve manier naar het handelen van anderen te kijken. En dat draagt ook bij aan een mildere blik ten aanzien van het eigen handelen. Als je complimenteus bent, kun je vaak ook makkelijker naar je eigen successen kijken

en daar meer van gaan doen. De coach zal de predikant om al deze redenen dan ook vragen bewust complimenten te geven aan mensen in zijn eigen omgeving.

De psychologische basisbehoeften

Op grond van de theorievorming rondom motivatie zijn er volgens Deci en Ryan drie psychologische basisbehoeften die mensen energie geven: Competentie, Autonomie en *Relatedness* (verbinding), te onthouden met het acroniem CAR.

Competentie

Mensen willen zich competent voelen om adequaat te kunnen omgaan met de gestelde taakeisen en is de eerste psychologische basisbehoefte. Om te kunnen mee ontwikkelen en meegroeien is ontwikkeling en groei van competenties onontbeerlijk. Samen met de predikant gaat de coach op zoek naar diens kwaliteiten. Tevens laat de coach de predikant een vragenlijst invullen die zijn competenties in beeld brengt en nodigt zij hem uit de vragenlijst ook te laten invullen door twee of drie anderen uit zijn omgeving. Dat helpt hem om een breder zicht te krijgen op zijn vaardigheden.

Rond het thema competentie komen vragen aan de orde als:

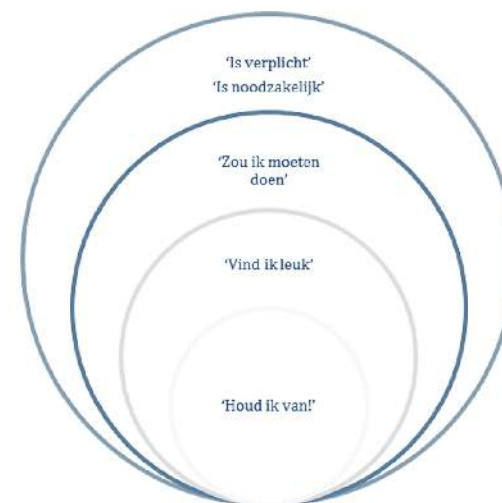
- Wat zijn mijn kwaliteiten en daarmee mogelijkheden als ik iets anders wil dan predikant zijn?
- Hoe ontwikkel ik meer leiderschapskwaliteiten?
- Hoe houd ik de gemeente beter bij de tijd?
- Waar kan ik de laatste vier jaar van mijn predikantschap mijn tanden in zetten?

Autonomie

Autonomie kenmerkt zich door de vrijheid om keuzes te maken, gebaseerd op eigen behoeften, waarden en interesses. Behulpzaam daarbij is het schema van doel-eigenaarschap (zie figuur 3).

Dit schema is bij het coachtraject gecombineerd met het motivatiespectrum volgens Deci en Ryan. Intern gereguleerde motivatie correspondeert met de cirkel 'houd ik van', terwijl extern gereguleerde motivatie tot uitdrukking komt in een gevoel 'is verplicht'. De coach vraagt de predikant om al diens activiteiten in de desbetreffende cirkel te zetten. De schaalvraag daarbij is: 'In hoeverre voel je je in staat om autonoom te functioneren?' Voor de predikant zal het een hele uitdaging zijn om het werk op papier alvast zo te herschikken dat de meeste activiteiten of taken in de binnenste twee cirkels komen te staan en zo min mogelijk in de laatste twee.

Het coachen op autonomie is ondersteund met psycho-educatie over het verschil tussen *fixed mindset* en *growth mindset*. Het paradigma van de *fixed mindset* gaat ervan uit dat intelligentie statisch is; het paradigma van de *growth mindset* beschouwt intelligentie als ontwikkelaar. Een *fixed mindset* leidt ertoe dat individuen uitdagingen vermijden, snel opgeven, inspanningen als zinloos ervaren, negatieve feedback negeren en zich bedreigd voelen door succes van anderen. Het resultaat van deze houding is dat zij vroegtijdig opgeven zich te ontwikkelen en hun ontwikkelpotentieel verschaalt. Wie daarentegen uitgaat van een *growth mindset*, wil graag leren, omarmt uitdagingen, zet door bij tegenslagen, beschouwt inspanningen als het pad dat naar meesterschap leidt, leert van kritiek

Figuur 3: Cirkels van doel-eigenaarschap

en haalt lessen uit het succes van anderen. Het gevolg van dit gedrag is dat een individu betere resultaten behaalt. De coach moedigt de predikant aan in alle omstandigheden vanuit een *growth mindset* te werk te gaan en oefent met de predikant specifieke situaties.

Rond het thema autonomie komen vragen aan de orde als:

- Hoe manage ik mijn werklust?
- Hoe leer ik luisteren naar mijn eigen behoeftes?
- Hoe kan ik met behulp van een digitale agenda mijn werk beter organiseren?
- Hoe prioriteer ik alles wat op me afkomt in een gemeente waar kaders en doelen ontbreken?
- Hoe ga ik om met een kerkenraad die alles op mijn bordje legt omdat ik de professional ben?
- Hoe creëer ik voldoende ruimte om mijn werkzaamheden in te richten?

Relatedness (verbinding)

Verbinding is een derde psychologische basisbehoefte. Hier gaat het eigenlijk om de vraag of en in hoeverre de predikant goed in verbin-

ding is met zijn omgeving. Heeft hij voldoende steun georganiseerd en ervaart hij balans in de aandacht die hij aan de diverse levensgebieden geeft? Allereerst laat de coach de predikant kijken naar zijn netwerk en hem onderzoeken van wie hij steun krijgt en hoe hij zijn netwerk op een andere manier kan inzetten of inrichten om meer support te organiseren. De coach heeft een aantal instrumenten tot haar beschikking om de predikant zijn steunnetwerk in beeld te laten brengen. Waar ervaart de predikant steun van vrienden, collega's, kerkenraad, gezin, God et cetera? En welke soort steun ondervindt hij dan? Dat kan waarderende, instrumentele, emotionele, informationele of spirituele steun zijn. En is hij met dit netwerk en soort steun tevreden of kan het beter? Veelal blijkt dat de predikant merkt dat zijn steunnetwerk hiaten heeft en toe is aan revisie. Hij zal zijn netwerk dus anders moeten organiseren.

Rond het thema verbinding komen vragen aan de orde als:

- Hoe ga ik om met de (te) hoog gespannen en vaak tegenstrijdige verwachtingen in de gemeente?
- Hoe ga ik om met conflicten in het werk waarbij mijn eigen waarden en normen in het geding zijn?
- Hoe ga ik om met het gevoel er alleen voor te staan? Hoe krijg ik meer goede vrijwilligers bereid iets te doen?
- Hoe ga ik om met mijn collega die geheel zijn eigen gang gaat, terwijl ik als een team wil opereren?
- Hoe ga ik om met een kerkenraad die altijd naar mij wijst als er iets niet goed gaat? ▸

Beoordeling van vooruitgang en proces

Richting de afsluiting van de eerste bijeenkomst stelt de coach een drietal schaalvragen. Allereerst wil zij met de predikant vaststellen of er al verbetering is sinds de start. Vervolgens hoe het met de motivatie staat om aan de slag te gaan, weergegeven met een cijfer. En tot slot, in welke mate de predikant het vertrouwen heeft dat het probleem kan worden opgelost.

Deze schaalvragen komen iedere volgende sessie weer ter sprake. De vooruitgang van de predikant wordt op deze manier goed bijgehouden. Welk cijfer gaf de predikant zijn situatie de vorige keer en waar zit hij nu? Naar welk cijfer streeft hij, hoe ziet die situatie eruit en wat moet hij daarvoor doen?

De coach sluit iedere sessie af door de predikant een sessiebeoordeling te laten scoren op vier punten, te weten de relatie met de coach, de methodiek, de mate waarin eigen onderwerpen aan bod zijn gekomen en een overall-cijfer voor de waardering van de sessie.

Tegen het einde van het coachtraject legt de coach de nadruk op de verdieping en integratie van het geleerde. De huiswerkopdrachten worden steeds meer maatwerk en de coach checkt daarbij of het de predikant duidelijk is geworden wat hem te doen staat als hij bevlogen wil worden en bespreekt hoe de predikant dat gaat aanpakken en verkent mogelijke obstakels die hij daarbij kan tegenkomen. Hoe zet hij zijn netwerk en zijn competenties in? De predikant heeft op dat moment alle tools tot zijn beschikking en kan er zelfstandig mee aan de slag. Tijdens de laatste sessie wordt vastgesteld wat er geleerd en veranderd is sinds het begin van

het traject en wat de predikant gaat doen om de resultaten te borgen. Na de laatste sessie lijken sommige predikanten baat te hebben bij een eenmalige groepsbijeenkomst met ‘lotgenoten’ of een structurele intervisie.

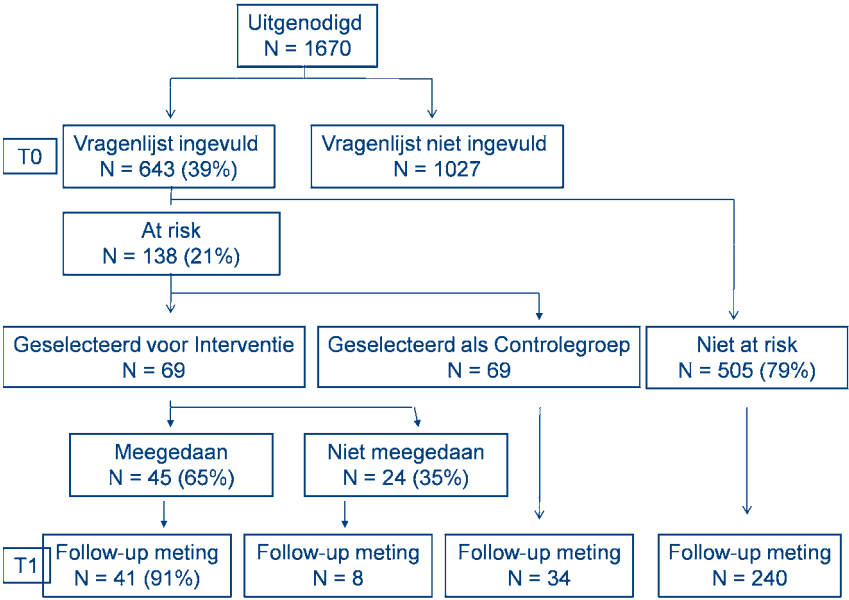
Evaluatie coachtraject

De predikanten hebben het coachtraject met gemiddeld een 8,5 (op een schaal van 1-10) gewaardeerd. De concrete aanpak in zeven gesprekken met elk een eigen focus en huiswerkopdrachten bleek toepasbaar in de dagelijkse praktijk van gemeentepredikanten. Over de resultaten zijn de predikanten positief. Twee quotes:

‘Een gezonde balans tussen werk en privé en tussen werk en vrije tijd. Aan een gezond evenwicht in enerzijds het staan in het ambt (geroepen zijn) en anderzijds het persoonlijke geloofsleven (christen zijn).’

‘Ik heb een beter zicht gekregen op wat ik wil en kan en waar mijn valkuilen, ergernis en ongeduld liggen. Ook heb ik meer de regie heb over mijn werkzaamheden. Daarnaast ook zeker meer vertrouwen in mijn eigen visie en kunnen. Sinds enige tijd krijg ik ook op verschillende manieren positieve feedback op mijn werk en mijn ‘bevlogenheid’. Dat is natuurlijk heel leuk om te zien en te horen.’

De coaches hebben ook zelf het traject geëvalueerd. Soms is meer tijd tussen de sessies gewenst om de opdrachten goed uit te voeren en te werken aan gedragsverandering. Hierdoor wordt ook de tijdsperiode langer en is er meer tijd voor het bestendigen van de veranderingen. Ook kan tussentijds e-mailcontact helpen.

Figuur 4
Consortdiagram

De groep respondenten (N=643) bestond voor het merendeel uit mannen (69 procent). De leeftijd van hen was gemiddeld 51,5 jaar. Het aantal jaren werkervaring dat de groep meeneemt is 22,2 jaar, gemiddeld 9,4 jaar in de laatste functie. Het aantal uren dat men gemiddeld werkt per week is 42 uur. Er zijn duidelijke verschillen tussen mannen en vrouwen. Als het gaat om jaren werkervaring: mannen 23,5 jaar en vrouwen 19,2 jaar. Ook werken mannen meer uren per week dan vrouwen (mannen 44,4 uur en vrouwen 36,6 uur). Verder valt op dat 80 procent van de mannen meer dan 500 gemeenteleden bedienen, terwijl dit voor vrouwen 60 procent is.

Resultaten onderzoek

Het coachtraject is ook kwantitatief geëvalueerd. Om te achterhalen wie voor dit coachtraject in aanmerking kwamen is eerst een vragenlijstonderzoek uitgezet. Hiervoor zijn 1670 predikanten binnen de Protestantse Kerk in Nederland aangeschreven. Er hebben 643 predikanten gereageerd met het invullen van de online Engagementscan, een responspercentage van 39 procent. Degenen die veel (chronische) stressklachten ervoeren of burn-out waren op basis van vooraf gedefinieerde afkappunten, kwamen in aanmerking voor een coachtraject. In figuur 4 is uitgetekend hoe de uiteindelijke instroom van coaches tot stand is gekomen evenals de selectie van de controlegroep.

Van de mannen bleek 4,9 procent te voldoen aan de criteria van een burn-out tegenover 5,6 procent van de vrouwen. Dat is ten opzichte van een landelijk gemiddelde van 13 procent laag te noemen. De predikanten met burn-out en/of hoog stressniveau – in totaal 138 (21 procent van de responsgroep) – zijn geselecteerd voor deelname aan het coachtraject: 69 predikanten kregen een interventie aangeboden en 69 predikanten werden geplaatst in de controlegroep. De effecten van het coachtraject zijn binnen circa een maand na het beëindigen van de coaching geëvalueerd. Op grond van de ons ter beschikking staande gegevens heeft er geen selectie plaatsgevonden en zijn de uitkomsten van beide groepen goed te vergelijken. ➤

De resultaten waren opmerkelijk. Zo was het percentage predikanten met een burn-out dat begeleid werd door een coach met 80 procent gedaald, terwijl het percentage in de controlegroep gelijk bleef. Het aantal predikanten met ernstige stress was in het coachtraject gedaald met 61 procent. In de controlegroep was de daling 48 procent.

Met regressieanalyses is vervolgens gekeken welke factoren van belang zijn bij burn-out, stress en bevlogenheid. Burn-out bleek vooral samen te hangen met het gebrek aan steun van de kerkenraad en het gemis aan 'hoop' als persoonlijke hulpbron.

Stress lijkt vooral veroorzaakt te worden door privéproblemen, conflicten, negatieve werkdruk, taakonduidelijkheid, geen geloof in eigen kunnen, gebrek aan stressbestendigheid, gebrek aan hoop en – opvallend genoeg – steun van het thuisfront.

Bevlogenheid, tot slot, hangt samen met optimisme, hoop, taakduidelijkheid, (positieve) werkdruk, zelfstandigheid, ontplooiingsmogelijkheden, zelfbeheersing, geloof in eigen kunnen en de competentie 'samenwerken'. Het percentage predikanten dat bevlogen aan het werk is lag lager dan 10 procent gemiddeld, hetgeen lager is dan het gemiddelde percentage bevlogen medewerkers in Nederland.

Conclusie en aanbevelingen

Het percentage predikanten dat worstelt met een burn-out is relatief laag en bedroeg minder dan 5 procent. Voorzichtig kan geconcludeerd worden dat de meerderheid van de predikanten niet ernstig vermoeid en met distantie aan het werk is, maar ook niet met veel energie en toe-

wijding. De oorzaken van burn-out en bevlogenheid lijken vooral gelegen in de persoonlijke hulpbronnen als hoop en optimisme. Van de werkfactoren zijn gebrek aan steun van de kerkenraad en ruzies en conflicten vooral de veroorzakers van stress en burn-out. Een heldere taakformulering, autonomie en ontplooiingsmogelijkheden zijn belangrijke determinanten voor bevlogenheid.

De interventie die tot doel had predikanten met een burn-out weer met voldoende energie aan het werk te krijgen is succesvol gebleken. Maar liefst 80 procent van de predikanten met een burn-out kon na de interventie weer normaal functioneren. Herstel bij de controlegroep was volledig afwezig. Effecten op de langere termijn zijn onduidelijk, omdat voor dit onderzoeksdeel geen financiering is.

Het doel om predikanten meer bevlogen te krijgen is niet of nauwelijks gelukt. Dit heeft mogelijk te maken met de groep waarop is geïnterveneerd. Een groep die cognitief-affectief zo ver van bevlogenheid af stond, dat het waarschijnlijk meer tijd en meer coaching nodig had om weer bevlogen te worden. Bovendien bleken persoonlijke hulpbronnen van groot belang bij de bevlogenheid en burn-out van predikanten. Het sturen op deze persoonlijke hulpbronnen tijdens de coaching is niet actief gebeurd. Dit zou dan ook een mooi verbeterpunt voor het coachtraject kunnen zijn, waarbij het grote succes in reductie van klachten versterkt wordt door een toename in bevlogenheid. <

Op de website www.ruimzicht.nl/predikanten/coaching/ zijn de resultaten en analyses van bovenstaand onderzoek in te zien.

Literatuur

- Arendt, H. (1958). *The Human Condition*. Chicago: University of Chicago Press.
- Bannink, F. (2005). De kracht van oplossingsgerichte therapie: een vorm van gedragstherapie. *Gedrags therapie* 38, 5-16.
- Deci, E.L. & Ryan, R.M. (2000). The "what" and "why" of goal pursuits: Human needs and the self-determination of behavior. *Psychological Inquiry* 11, 319-338.
- Evers, W. & Tomic, W. (2003). Burn-out among Dutch reformed pastors. *Journal of Psychology and Theology* 31(4), 329-338.
- Harter, J.K., Schmidt, F.L. & Hayes, T.L. (2002). Business-unit-level relationships between employee satisfaction, employee engagement, and business outcomes: A meta-analysis. *Journal of Applied Psychology* 87, 268-279.
- Loonstra, B. & Tomic, W. (2005). Werkdruk, zingeving en burn-out bij predikanten in orthodox-gereformeerde kerken. *Psyche en Geloof* 16(2), 66-81.
- Meichenbaum, D. (1996). Stress inoculation training for coping with stressors. *The Clinical Psychologist* 49, 4-7.
- Ofman, D. (2012). *Bezieling en kwaliteit in organisaties*. Utrecht/Antwerpen: Servire.
- Rhenen, W. van (2011). *Engagement en productiviteit, elke dag belangrijk*. Inaugurele rede Nyenrode Business University.
- Ryan, R.M. & Deci, E.L. (2000). Self-Determination Theory and the facilitation of Intrinsic Motivation, Social Development, and Well-being. *American Psychologist* 55(1), 68-78.
- Schaufeli, W.B. (2014). What is engagement?. In: C. Truss, R. Delbridge, K. Alfes, A. Shantz & E. Soane (Eds.). *Employee engagement in theory and practice* (15-35). London: Routledge.
- Schaufeli, W.B. & Bakker, A. (2001). Werk en welbevinding. Naar een positieve benadering in arbeids- en gezondheidspsychologie. *Gedrag & Organisatie* 5, 229-253.
- Schaufeli, W.B. & Bakker, A.B. (2003). *The Utrecht Work Engagement Scale (UWES)*. Test manual. Utrecht: The Netherlands: Department of Social & Organizational Psychology.
- Schaufeli, W.B. & Salanova, M. (2007). Work engage-

- ment: An emerging psychological concept and its implications for organizations. In: S.W. Gilliland, D.D. Steiner & D.P. Skarlicki (Eds.), *Research in Social Issues in Management (Volume 5): Managing social and ethical issues in organizations* (135-177). Greenwich, CT: Information Age Publishers.
- Schaufeli, W.B. & Van Dierendonck, D. (2001). Utrechtse Burnout Schaal (UBOS). [The Utrecht Burnout Scale (UBOS)]. *De Psycholoog* 36, 9-12.
- Seligman, M. & Csikszentmihalyi, M. (2000). Positive psychology: An introduction. *American Psychologist* 55, 5-14.
- TNO (2014). *Nationale Enquête Arbeidsomstandigheden 2013. Methodologie en globale resultaten*. Hoofddorp/Heerlen: TNO/CBS.
- Utrechtse Bevlogenheid Schaal; Schaufeli, W.B., Bakker, A.B. (2004) Bevlogenheid: een begrip gemeten. *Gedrag en Organisatie* 17, 89-112.

- Willem (prof.dr. W.) van Rhenen is hoogleraar *Engagement and Productivity* aan Nyenrode Business University en bedrijfsarts/consultant bij ArboNed. willem.van.rhenen@arboNed.nl
- Albert Jan (dr. Ch.A.J.) Stam is voormalig gemeentepredikant. Hij is als organisatieadviseur en coach verbonden aan Berenschot en is op Nyenrode directeur van een bedrijfskundige masterstudie voor leidinggevers en bestuurders. chaj.stam@caudexintervent.nl
- Anne (drs. A.) Weiland coacht predikanten en artsen. Voor Stichting Ruimzicht was zij projectleider van dit onderzoek. In het Erasmus Medisch Centrum werkt ze als onderzoeker/docent arts-patiënt communicatie. info@anneweiland.nl

Meer dan spiritualiteit

Als besluit van het thematische deel van dit *Handelingen*-nummer zetten we een aantal zaken nog eens kort in de schijnwerper. Gerben Heitink stelt dat onze tijd geen tijd van bevlogenheid is. Dat is een stelling waar we ons niet zonder meer bij neerleggen. Tegenspel bieden we ook als het gaat om de grote aandacht in dit nummer voor spiritualiteit als aanjager van bevlogenheid. Bevlogenheid is zeker ook gebaat bij goede vormen van zakelijkheid. We zijn met Van Rhenen, Stam en Weiland verheugd over de goede resultaten van het besproken coachtraject, maar stellen toch een paar vragen. We beginnen dit slotartikel met de bevlogenheid van voorgangers in de erediensten. Ook daar zijn verheugende cijfers over, maar ook hier rijzen vragen die uitnodigen om verder te reflecteren.

Bevlogen op de preekstoel

Recent (zomer 2014) deed de Protestantse Kerk in Nederland onderzoek onder haar predikanten en kerkelijk werkers. Het (niet gepubliceerde) onderzoek laat zien dat gemeentepredikanten het meest bevlogen zijn over hun voorgaan in de zondagse eredienst. Niet minder dan 83 procent is daar bevlogen over. Pastoraal werk staat op de tweede plaats met bijna 60 procent 'bevlogen'. Diaconaal werk komt er erg bekaaid van af met nog geen 8 procent 'liefhebbers'. 'Besturen en leidinggeven' mag zich ook niet verheugen in een grote voorliefde van predikanten. Minder dan 20 procent doet dit met bevlogenheid. We staan vooral even stil bij het eerste en laatste cijfer.

Voorgaan in de zondagse eredienst blijft het meest gewaardeerde onderdeel van het werk van predikant. Dat is zowel begrijpelijk als verrassend. Begrijpelijk, omdat het een beeldbepalend deel van het werk is en de voorganger er ook specifiek voor is opgeleid. Voor velen is voorgaan het hart van hun werk. Toch is het hoge cijfer ook verrassend, omdat de kerkdienst steeds minder mensen trekt en 'monologische' prediking door velen ook niet meer als van deze tijd wordt beschouwd. De vraag rijst in hoeverre de bevlogenheid van de voorganger in de eredienst haar evenknie vindt in de bevlogenheid van de kerkgangers. Hoe bevlogen zijn zij over de kerkdienst? Daar is feitelijk niet heel veel over bekend. Veelzeggend zijn uiteraard wel de dalende kerkbezoekcijfers. Er zou hier

< 'Kruisweg', Sint-Joriskerk, Amersfoort

>

wel eens sprake kunnen zijn van incongruentie tussen voorganger en kerkganger.

Besturen en leidinggeven scoren erg laag qua bevlogenheid. Ook dat is te begrijpen, want het werken in en aansturen van een vrijwilligersorganisatie is bepaald niet eenvoudig. ‘Terwijl ze zich in hun studie vooral hebben voorbereid op hun inhoudelijke rol als Dienaar des Woords in prediking, pastoraat en groepswork, blijken ze in de praktijk een groot deel van hun tijd bezig te zijn met organiseren, beleid maken en vergaderen’ (Van Ark 2004, 254).

Voor dat laatste zal dus ook wel degelijk aandacht moeten zijn in de opleiding van aspirant-voorgangers. De predikant van nu is immers – soms tegen wil en dank – ook altijd manager. Ontkenning daarvan is niet bevorderlijk voor het welbevinden van voorgangers binnen de kerk, stelt de Duitse theologe Monika Udeani. Ze constateert in haar dissertatie dat bij pastores leidinggeven vaak een vergeten dimensie is. Ze pleit er daarom voor het opbouwwerk voluit te zien als wezenlijk behorend tot het werk van de pastor. Het is geen oneigenlijk werk dat alleen maar afleidt van de kerntaken, maar vormt een volwaardig en ook onmisbaar onderdeel van het werk. Als beroepskrachten niet in staat zijn het leidinggevende werk te zien als voluit theologisch en behorend tot de kern van hun werk, is het risico op burn-out groter, aldus Udeani. Leidinggeven is voor haar ook nadrukkelijk een spirituele activiteit. Het mag niet kieren tussen de persoonlijke spiritualiteit van de voorganger en ‘de zakelijkheid’ die nodig is in het leidinggevende werk. Een spagaat is op termijn zeer fnuikend.

Gerben Heitink wijst naar aanleiding van de

drie praktijkverhalen op de gevaren van een sterk individuele zoektocht naar een verdiepte spiritualiteit buiten de setting van de gemeente. Hij signaleert het risico dat de voorganger daarmee op grotere afstand van de gemeente komt te staan, zeker als hij of zij die verdieping zoekt in een richting of traditie die de gemeente niet vertrouwd is.

Op dit punt stuiten we op een grote uitdaging: zijn er gemeenschappelijke vormen van spiritualiteit denkbaar die zich ook uitstrekken over het ‘zakelijke’ deel van gemeente-zijn? Deze zijn er zeker, maar niet iedereen vindt ze. We noemen in dit verband het boek *Leven uit de Bron* van Marius Noorloos dat al aan de achtste druk toe is. Zijn grondstelling is dat gemeenteopbouw enkel mogelijk is langs de weg van gedeelde geloofsopbouw. Bij hem is de zoektocht naar een diepere spiritualiteit nadrukkelijk een gezamenlijk proces (Noorloos 2014). Zonder gedeelde spiritualiteit vaart binnen de kerk geen leidinggevend orgaan wel, zo stelt hij. Noorloos doet het vooral goed in meer evangelisch-confessionele kringen, maar zijn methode is zeker ook een uitdaging aan andere ‘dwarslagen’ binnen de kerken. Kunnen kerkenraden en parochiebesturen komen tot een gezamenlijke verdieping van hun spiritualiteit die ook de ‘zakelijke’ kanten van hun werk fundamenteel kleurt?

Bevlogenheid passé?

‘Bevlogenheid’ vind ik een groot woord. Het is geen tijd van bevlogenheid. ‘Bevlogenheid’ was in de tijd van Samuël een lamp die nog niet was uitgedoofd.’ Prikkelende woorden van Gerben Heitink in dit nummer. Hij refereert aan 1 Sa-

muël 3, waarin wordt verteld van de roeping van Samuël. Het is een tijd van godsdienstige schaarste. ‘Er klonken in die tijd zelden woorden van de HEER en er braken geen visioenen door’, zegt vers 1. Het was al heel wat dat de godslamp nog niet was uitgegaan. Moeten wij het doen met iets als een waakvlam en wachten op betere tijden?

In de kerk komen we inderdaad gebrek aan bevlogenheid tegen. Sommige gemeenschappen staan op de spaarbrander. Veel geloofsgemeenschappen en hun voorgangers zijn moe, soms zelfs doodmoe. Maar we zien juist in onze tijd ook buitengewoon veel initiatieven en pioniersarbeid buiten de bedding van de klassieke vormen van kerk-zijn. Cynici zullen dat kunnen uitleggen als de laatste stuiptrekkingen van een traditie, maar daar is in onze ogen geen grond voor. We zien zeer authentieke en soms ook gedurfde pogingen om te komen tot nieuwe vormen van geloofsgemeenschap. Deze zijn zeker niet altijd even ‘succesvol’ en in kwantitatieve zin vaak verwaarloosbaar, maar aan bevlogenheid is hier doorgaans geen enkel gebrek. Waar het echter vaak wel aan ontbreekt, is contact en uitwisseling tussen ‘oude’ en ‘nieuwe’ kerken en tussen groeiende en krimpende geloofsgemeenschappen. Dat maakt dat bezieling en bevlogenheid niet hun besmettende werk kunnen doen in kerken die het moeilijk hebben.

We refereren hier aan de Britse onderzoeker Goodhew die onderzoek deed naar kerkgroei in Engeland. Deze is er op veel plekken, maar groeiende en krimpende kerken kennen elkaar vaak niet. Hij spreekt van een ‘*eschatology of decline and despair*’ in veel kerken. Bewust of onbewust is er enkel nog het scenario van

doorgaande en onstuitbare krimp (Goodhew 2012, 256). Dat doet uiteraard iets met de bevlogenheid van voorgangers. Goodhew stelt *mainline* kerken een indringende vraag: zouden zij iets kunnen leren van kerken die groei vertonen? Het begin van een antwoord op die vraag veronderstelt in ieder geval contact tussen krimpende en groeiende kerken en ook tussen gevestigde en nieuwe kerken. Dat contact is er echter vaak niet en dat is meer dan jammer. Elke tijd – bevlogen of niet – kent zijn eigen Samuëls. Zou het de roeping van alle kerken en alle voorgangers kunnen zijn daarop gespist te zijn en zich te laten infecteren door hun geloof, hoop en liefde?

Is er meer dan spiritualiteit?

Spiritualiteit neemt een belangrijke plek in in dit nummer. In alle artikelen komt het begrip voorbij, uitgezonderd de bijdrage van Van Rhenen c.s. Dat juist sociaalwetenschappelijke onderzoekers de term niet noemen, geeft te denken. Terwijl met name in de drie portretten en ook in de bijdragen van Anke Bisschops en Henk de Roest spiritualiteit prominent in beeld komt als noodzakelijk en vitaliserend, zien we bij de onderzoekers vooral andere zaken naar voren komen: competent zijn om de gevraagde taken te kunnen uitvoeren, autonomie in het werk en verbinding met collega’s en/of leidinggevende(n). Over de eerste twee hoeven we ons misschien niet zoveel zorgen te maken, maar dat geldt vermoedelijk niet voor het derde punt. Collegialiteit onder voorgangers is lang niet altijd even sterk ontwikkeld en leidinggevend onbreken doorgaans. De voorganger is in zekere zin aan zichzelf overgeleverd, want ►

ook in een kerkenraad of parochiebestuur neemt hij of zij een bijzondere plaats in. Dat kan tot beroepsmatige eenzaamheid leiden. Er is binnen kerken vaak nauwelijks een structuur of cultuur die daarin ondersteunend kan zijn.

Het belang van een doorleefde spiritualiteit in het welzijn en het functioneren van de voorganger kan niet genoeg benadrukt worden, maar Van Rhenen c.s. zetten ons ook op het spoor van meer organisatiekundige zaken. Dat lijkt ons een heilzame ontzuivering. Niet alles is met een verdiepte spiritualiteit op te lossen. Er is ook een goed zakelijk kader nodig om bevologenheid een kans te geven. In dit verband noemen we bij wijze van voorbeeld Heitinks voorstel de aanstelling van voorgangers te binden aan een maximumtermijn. Bevologenheid kan verloren gaan als voorganger en gemeente te lang aan elkaar verbonden blijven. Met name binnen de Protestantse Kerk is dit een serieuze zaak (*Roeping & Beweging* 2013).

Er zijn meer ‘zakelijke’ dingen te noemen waarin kerken kunnen leren van wat elders in organisaties vaak al gemeengoed is. We kunnen dan denken aan een heldere visie en de uitwerking daarvan in concreet beleid, teamvorming en specialisatie en aan goede afspraken over wat de voorganger wel en vooral ook niet doet. Onhelderheid op deze punten maakt de voorganger gemakkelijk tot een richtingloos manusje-van-alles en dat komt de bevologenheid zelden ten goede. Bevologenheid valt uiteraard niet volledig te regisseren, maar een goede regie en duidelijke kaders scheppen wel betere kansen voor een blijvende bevologenheid binnen een ‘oeverloze’ setting.

Langetermijneffecten?

Van Rhenen c.s. doen verslag van een onderzoek naar bevologenheid en burn-out onder predikanten en de effectiviteit van een coachingstraject op dit gebied. Gemeten aan andere beroepsgroepen is het aantal predikanten met burn-out relatief laag. Op zich is dat verheugend, maar de score op het gebied van bevologenheid is ook laag, hetgeen betekent dat ‘de meerderheid van de predikanten niet ernstig vermoeid en met distantie aan het werk is, maar ook niet met veel energie en toewijding’. Het artikel evalueert tevens een coachingstraject dat is ingezet bij predikanten met burn-out en/of stressklachten. Vergelijking met een controlegroep laat veelbelovende resultaten zien.

Bij de opzet van het onderzoek zijn wel wat kanttekeningen te plaatsen. Allereerst wordt van de groep predikanten waarmee gewerkt wordt, de ingangssituatie slechts globaal gedefinieerd. Het gaat om predikanten die burn-outklachten en/of veel stressklachten ervaren. Zij worden aselect in een interventiegroep (door middel van coaching) of in een controlegroep geplaatst. De onderzoekers gaan hierbij wel heel snel over het onderscheid tussen burn-outklachten en stressklachten heen. Ook de mate waarin klachten optreden, zal verschillen. Een feitelijke vergelijking tussen interventiegroep en controlegroep is daardoor ingewikkelder dan hier wordt gepresenteerd.

De tweede kanttekening is te plaatsen bij het resultaat. Een maand na beëindiging van het coachingstraject zijn de resultaten geëvalueerd. Dat maakt een goede vergelijking met de controlegroep, voor wat betreft het welbevinden direct na afloop, inderdaad mogelijk, maar maakt

vooral nieuwsgierig naar de effecten op langere termijn. Zonder deze langeretermijnevaluatie is nog niet goed te zeggen of de effectiviteit gelegen was in de methodiek, of, bijvoorbeeld, in het geven van gerichte, positieve aandacht aan de thematiek en de betrokkene.

Ten slotte signaleren de onderzoekers een aspect dat voor het verbeteren van het traject van belang is. Persoonskenmerken bleken van groot belang bij de bevologenheid en burn-out van predikanten. Op deze persoonskenmerken is in de coaching niet gestuurd. De auteurs suggereren dit als een verbeterpunt voor het traject. Hier laat de vraag zich stellen of een dergelijke sturing nog past binnen het concept van (kortdurende) coaching en of dan niet meer een langer durende supervisorische benadering (wanneer de predikant arbeid verricht) of een therapeutische behandeling eerder geïndiceerd is.

Deze kanttekeningen nemen niet weg dat de ingezette coachingsbenadering op grond van de drie psychologische basisbehoeften autonomie, verbinding en competentie/ontwikkeling, zeker de moeite waard is om nader te ontwikkelen en op resultaat te volgen. <

Literatuur

- Ark, J. van (2004). Kenmerkende spanningen van leiderschap in de kerk. in: H.P. de Roest, J. van Ark (red.), *De weg van de groep. Leidinggeven aan groepen in gemeente en parochie*, Zoetermeer: Boekencentrum.
- Goodhew, D. (Ed.) (2012). *Church Growth in Britain. 1980 to the Present*, Farnham/Burlington: Ashgate.
- Noorloos, M. (2014). *Leven uit de Bron. Via geloofsopbouw naar gemeenteopbouw*. Utrecht: Kok.
- Roeping & Beweging. Gespreksnotitie over de mobiliteit van predikanten in de Protestantse Kerk* (2013). Mobiliteitsbureau PKN (te downloaden pdf).
- Tetzlaff, A.S. (2005). *Führung und Erfolg in Kirche und Gemeinde. Eine empirische Analyse in evangelischen Gemeinden*. Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus.
- Udeani, M. (2006). *Aufbau – eine vergessene Dimension der Gemeindeleitung*. Würzburg: Echter Verlag.
- Theo (drs. T.T.) van Leeuwen is docent Pastoraat bij Windesheim, opleidingen Theologie en Levensbeschouwing, en KPV-supervisor.*
tt.van.leeuwen@windesheim.nl
- Sake (dr. S.) Stoppels is universitair docent Kerkopbouw en Diaconiek aan de Faculteit der Godgeleerdheid van de Vrije Universiteit te Amsterdam.*
s.stoppels@vu.nl

Leven of theater?

Op deze gouache zien we een jong meisje. Ze zit geknield op haar bed; haar handen rusten op haar bovenbenen. Een stroom van hartjes ontspringt aan haar gebogen hoofd. Ze is verliefd en mijmert over de persoon naar wie haar liefde uitgaat. Het geel van de achtergrond, de blauwe jurk en de rode accenten maken het tot een aansprekend en romantisch beeld (zie ook de achterzijde van dit *Handelingen*-nummer).

De omstandigheden waarin de Joodse Charlotte Salomon (Berlijn, 1917 – Auschwitz, 1943) dit zelfportret schildert zijn verre van romantisch. In 1939 is zij voor de Nazi's naar haar grootouders in Zuid-Frankrijk gevlucht. Daar beneemt haar grootmoeder zich in 1940 het leven. De verwoede pogingen van Charlotte om haar uit haar zware depressie te halen zijn mislukt. En dan hoort ze dat ook haar moeder, die aan 'griep' zou zijn gestorven toen Charlotte negen was, zich destijds heeft gesuïcideerd, evenals de tante naar wie ze is vernoemd. En haar overgrootmoeder ...

Over deze schokkende onthullingen, die met terugwerkende kracht een verpletterend licht over haar hele bestaan werpen, schrijft ze in de derde persoon: 'Ze zag zich voor de keus gesteld een eind aan haar leven te maken of iets heel krankzinnig bijzonders te ondernemen. (...) ze moet vanuit de diepte haar wereld opnieuw scheppen.'

Charlotte doet dat met haar penseel. In 1325 gouaches reconstrueert ze haar levensverhaal van voor haar geboorte tot 1940 als een 'Zangspel', dat ze *Leben oder Theater?* noemt. Ze kijkt naar de relaties die haar leven hebben gevormd en kruipt in de huid van de personages die ze opvoert. 'De oorlog woedde verder en ik zat daar aan zee en keek diep in de harten van de mensen. Ik was mijn moeder, mijn grootmoeder, ja alle personen die in mijn stuk voorkomen, was ik zelf.' Ze vertelt haar verhaal aanvankelijk gedetailleerd in prachtige kleurrijke composities, maar naarmate de tijd vordert in snelle halen met veel bruin en blauw. Charlotte heeft haast. Haar teksten worden dringend, de oorlog haalt haar in. In 1943 geeft ze twee grote stapels aan de huisarts van Villefranche sur Mer met de woorden: *Wilt u dit goed bewaren? 'C'est toute ma vie.'* Korte tijd later wordt ze opgepakt en naar Auschwitz gevoerd.

Haar schilderijen zijn prachtig, ik kan ernaar blijven kijken en ontdek steeds iets nieuws. Maar de meeste indruk maakt haar keuze voor het leven, dwars tegen de stroom in.

Bron: Charlotte Salomon, leven of theater? Een autobiografisch zangspel in 769 gouaches. Uit het Duits > vertaald en ingeleid door Judith Herzberg. Maarssen 1981. De schilderijen bevinden zich in het Joods Historisch Museum in Amsterdam.

Bestemd voor gezegend leven

Lijnen in het werk van Riet Bons-Storm

Een thema waar wetenschapster en kerkelijk hoogleraar voor Vrouwenstudies en Pastoraat Riet Bons-Storm zich al heel lang voor inzet, de interreligieuze dialoog, wordt in dit overzichtsartikel geplaatst in de context van het dialogiseren met de ander. Haar portret van de vele factoren die een rol spelen in de pastorale communicatie is relevant voor pastorale praktijken van vandaag.

In maart 2013 werd Riet Bons-Storm 80 jaar en op 15 mei 2013 werd ze geridderd voor haar werk als wetenschapster en kerkelijk hoogleraar voor Vrouwenstudies en Pastoraat evenals voor haar inzet voor de vrouw-en geloofsbeweging en de interreligieuze dialoog. Die plechtigheid was het slotstuk van een studiedag te harer ere, gewijd aan een thema waar Riet Bons-Storm zich al heel lang voor inzet, namelijk de (interreligieuze) dialoog. Tijdens die studiedag werd in de openingsvoordracht de inzet voor de interreligieuze dialoog geplaatst in de context van een voortdurende aandacht voor het dialogiseren met de ander, hetgeen onder andere tot uiting komt in haar werkwijze en haar gedachten over pastorale communicatie.

Dit artikel is een bewerking van genoemde voordracht die kan worden opgevat als een

eerbetoon aan deze kritisch theologe die methodisch en theologisch een voorloopster en voortrekster is; een vrouw die aan de basis stond van de International Association of Practical Theology en van de European Society of Women in Theological Research en jarenlang bestuurslid was van de Oecumenische Vrouwen synode. Daarnaast beoogt de tekst aandacht te vragen voor de doorgaande relevantie van haar gedachten over pastorale communicatie aan de hand van begrippen als het onherleikbaar verschil van de ander, 'laddermacht' en gezegend leven.

Voortdurend in dialoog

Wanneer men het werk van Riet Bons-Storm leest, merkt men dat ze voortdurend in gesprek is: met (kerkelijk betrokken) mensen

die ze ontmoet bij haar lezingen of met wie ze samenwerkt, met haarzelf, met de gedrukte woorden van anderen, en met de overlevering van Godswege. Dit dialogiseren uit zich zowel in de houding ten opzichte van de ander als in haar methode van onderzoek. Ze heeft een voorkeur voor kwalitatief empirisch onderzoek. Van haar proefschrift *Kritisch bezig zijn met pastoraat* (1984) tot haar recente publicaties over de (interreligieuze) dialoog tussen Joden en Palestijnen in Israël en de bezette gebieden (o.a. 2008, 2012a & 2012b), steeds gaat het om 'pastorale communicatie' (1989) of om 'communicatie met pastorale kwaliteit' (2007, 18) opgevat als een dialoog, een wederkerig gesprek met de ander. Dit thema komt eveneens naar voren in de zes monografieën en tien bundels die ze daar tussenin publiceerde, zoals *Hoe gaat het met jou?* (1989), *Pastoraat als Bondgenootschap* (1992), *The Incredible Woman* (1996) en *Gezegend leven* (2007).

Riet Bons-Storm plaatst deze pastorale communicatie in het hart van de geloofsgemeenschap, omdat 'elk gemeentelid door haar lidmaat zijn van Christus' lichaam, de gemeente, pastor kan zijn voor haar medelidmaten' (1989, 21). In *Gezegend leven* (2007) benadrukt ze het gemeenschapsstichtende en gemeenschapsopbouwende van dit onderlinge pastoraat. In die ontmoetingen tonen gesprekspartners immers belangstelling voor elkaars leven en welzijn, samengevat in de vraag 'Hoe gaat het met jou?' (2007, 17). Bovendien betoogt ze dat deze gesprekken geloofsgesprekken worden, wanneer of omdat het in die gesprekken 'niet alleen maar' gaat over dat welzijn, maar óók over de vraag hoe je elkaars levens en welzijn kunt ver-

staan in het perspectief van het evangelie (2007, 18).

Vanwege die centrale rol van pastorale communicatie in het leven van de geloofsgemeenschap richt Bons-Storm zich op de voorwaarden waaronder pastorale communicatie ertoe leidt dat mensen zichzelf en de ander in het perspectief van het evangelie leren begrijpen en zicht krijgen op de zin van hun bestaan (1989, 9). Ze schrijft over die voorwaarden vanuit twee samenhangende engagementen: vanuit haar diepe geloofsovertuiging dat allen gelijkwaardig zijn in Gods naam en bestemd voor een gezegend leven, en vanuit haar engagement met gelovige vrouwen (en mannen) van wie het verhaal niet geloofwaardig wordt geacht omdat het niet past in de dominante (theologische) beeldvorming.

Dit laatste engagement is niet los te maken van het eerstgenoemde. Haar diepe geloofsovertuiging dat allen gelijkwaardig zijn in Gods naam motiveert haar om na te denken over de vraag waarom het verhaal van de één geloofwaardig wordt geacht en dat van de ander niet gehoord wordt. Het brengt haar er eveneens toe om de communicatie met pastorale kwaliteit te karakteriseren als een vorm van het aangaan van een bondgenootschap. Daarmee brengt ze in beeld dat pastorale communicatie verder gaat dan 'aanwezig zijn' bij of in het leven van de ander. Het gaat ook om partij kiezen: te beginnen bij de keuze om het verhaal van de ander te geloven. De gedachte dat pastoraat iets weg heeft van een bondgenootschap geeft de ontmoeting oriëntatie en richting. Zij brengt eveneens in beeld onder welke voorwaarden mensen in de ontmoeting kunnen komen tot verstaan van zichzelf, elkaar, en de zin van hun bestaan. ▷

Het gaat om aandacht voor (het verhaal) van de ander, om empathie en verbeeldingskracht bij het horen van dit verhaal en om maatschappelijke analyse van de omstandigheden.

Deze opvatting heeft bovendien te maken met denkbeelden over recht en gerechtigheid, met haar idee dat pastoraat ook een politieke dimensie heeft, evenals met haar voorstelling dat de relatie van God en mens een verbondsrelatie is, en God (dus) een bondgenoot van mensen, ‘die heil, leven in overvloed in goede, gerechte relaties, voor allen’ wil (1992, 141).

In deze formulering komt opnieuw haar geloofsovertuiging terug dat mensen bestemd zijn voor een gezegend leven, oftewel voor ‘een geconcentreerd en vruchtbaar leven in de eigen omstandigheden’, zoals ze het in *Gezegend leven* formuleert (2007, 138). Deze gedachte doet breed opgeld binnen de feministische theologie (Frettlöh 1998, Praetorius 2005, 108-111, Gössmann e.a. 2002).

Maar niet alleen daar. In *Gezegend leven* geeft Riet Bons-Storm namelijk aan dat zij deze theologische gedachte ook is tegengekomen in de interviews voor haar boeken *Kracht en kruis* (2000) en *Met één been in de kerk* (2003) evenals in de discussies na haar lezingen in het land.

Ze gebruikt het woord ‘overlevingstheologie’ voor de theologische overtuigingen die haar gesprekspartners hebben geconstrueerd om uit te drukken hoe zij hun alledaagse bestaan hebben leren verstaan in het licht van het evangelie of hoe zij denken dat Gods aangezicht over hun leven licht.

Pastorale communicatie

De gelijkwaardigheid van de ander en het onherleidbaar verschil

Zoals hierboven al gezegd richt Riet Bons-Storm zich in haar werk vooral op de manier waarop en de voorwaarden waaronder gesprekspartners kunnen komen tot communicatie met pastorale kwaliteit. Ze schetst deze ontmoeting als een dialoog: een ontmoeting van twee (of meer) personen met ieder een eigen levenslijn en verschillende standpunten die de blik op en ervaring van het eigen bestaan, dat van een ander en van het evangelie bepaalt.

Ze kiest het woord dialoog voor deze ontmoeting, omdat een dialoog wordt gekenmerkt door een principiële *gelijkwaardigheid* tussen de gesprekspartners. Ze zijn niet aan elkaar gelijk, maar wel even veel waard. Aan de ene kant is deze nadruk op gelijkwaardigheid een vrucht van haar jarenlange verblijf in Indonesië. Daar verandert ze van iemand die denkt dat ‘onze God al met al toch wel kampioen is’ en die ‘iets beters wil brengen dan al die geesten’ (Van der Ven 1998) in iemand die uitgaat van de gelijkwaardigheid van alle authentieke godsvoorstellingen.

Aan de andere kant komt deze nadruk op gelijkwaardigheid voort uit haar gezichtspunt dat allen met elkaar het ‘medemens-zijn’ delen. Deze medemenselijkheid, die hen verbindt, maakt hen gelijkwaardig en daagt hen uit om een brug te slaan over de verschillen heen. Deze gedachte verwoordt ze heel duidelijk in haar beschrijving van een ontmoeting met Indonesische pastores. Ze schrijft hoe zij zich realiseert dat deze pastores en zichzelf ‘(niets deelden) dan medemenselijkheid in een gedeeld nu, en het

verlangen dat God daar iets mee te maken heeft, ondanks het besef dat het woord ‘God’ bij ieder een andere verbeelding oproept/op kan roepen’ (1989, 10).

Deze principiële gelijkwaardigheid tussen gesprekspartners in de pastorale communicatie komt terug in het pleidooi voor onderling pastoraat dat Bons-Storm houdt. Dit pleidooi past enerzijds in de ontwikkelingen op het grondvlak waar onderling pastoraat een trend wordt, omdat (?) de pastor zich – vaak uit tijdgebrek – terugtrekt uit het individuele pastoraat. Het heeft anderzijds te maken met de eerder genoemde gemeenschapsstichtende en gemeenschapopbouwende kant van het onderlinge pastoraat. Want in de uitwisseling over ieders wel en wee ontstaat onderlinge verbondenheid, een netwerk van vriendschap, en daarmee gemeenschap (1992, 149). Ten slotte wortelt dit pleidooi in haar ervaringen met het vrouwenpastoraat dat door vrouw-en-geloofgroepen is opgezet en dat werd gedragen door vrijwilligers.

In *Pastoraat als bondgenootschap* (1992) werkt ze deze ideeën over pastoraat verder uit. Aan de hand van praktijkberichten uit het vrouwenpastoraat brengt Bons-Storm in kaart wat kenmerkend is van deze vorm van pastoraat: naast de ander gaan staan en het eigen belang verbinden met dat van de ander, oftewel een bondgenootschap met de ander aangaan. Naast de ander gaan staan betekent volgens haar het erkennen dat er (machts)verschillen tussen beide gesprekspartners bestaan en ook de worsteling aangaan om uit te zoeken welke rol die machtsverschillen in de communicatie spelen. Behalve de al eerder genoemde redenen om

pastoraat als bondgenootschap te typeren kiest ze ook voor ‘bondgenootschap’ om de rol en betekenis van de onderlinge verschillen in de pastorale relatie in beeld te brengen. Ze betoogt dat het sluiten van een bondgenootschap een worsteling kan zijn, in het bijzonder met de onderlinge (machts)verschillen tussen de gesprekspartners (1992, 78-80; 2007, 136). Die machtsverschillen zitten de wederkerigheid van de relatie in de weg.

Haar aandacht voor machtsverschillen kan niet los gezien worden van de heftige discussies binnen de oecumenische vrouwenbeweging tussen joodse en christelijke vrouwen, getrouwde en gescheiden gesprekspartners, tussen rijken en armen, tussen hetero’s en homo’s. Maar ze vraagt ook aandacht voor het machtsverschil tussen professional en leek, dat bijvoorbeeld ontstaat wanneer een professionele pastor zichzelf spiegelt aan het beeld van de goede herder en de pastorant beschouwt als het schaap dat afgedwaald is van de kudde en door hem of haar moet worden teruggebracht. Zo’n taakopvatting ontkent volgens haar de principiële gelijkwaardigheid tussen beiden, die er in gelegen is dat beiden allereerst gemeentelid zijn, mensen die verlangen te geloven, met vallen en opstaan. Bons-Storm betoogt dat pastores theologisch en pastoraal geschoold zijn, maar dat hen dat geen deskundige maakt op het gebied van geloven. Dat is namelijk voor een pastor net zo moeilijk is als voor een gemeentelid (2007, 135).

Het erkennen van verschillen

Voor de communicatie is dus het erkennen van de onderlinge verschillen minstens zo belangrijk als de medemenselijkheid die de

gesprekspartners verbindt; te denken valt aan verschillen in biografie, verschil in positie in het maatschappelijk krachtenveld, verschil in waardeoriëntaties.

Net als het accent op de gelijkwaardigheid van de ander wortelt deze aandacht voor het verschil in Bons-Storms ervaringen in Indonesië en in het bijzonder in haar jarenlange verblijf op Noord-Sulawesi. Daar heeft ze geleerd ‘dat alles altijd anders kan, – totaal anders zelfs, hoe je leeft, hoe je praat, hoe je met elkaar omgaat, hoe je met je beminde omgaat’ (Maeckelberghe 1998, 185). Hier verwoordt ze de bepalende werking van collectieve waardeoriëntaties op het (dagelijks) leven van de groep en op de ontwikkeling van individuele identiteit en subjectiviteit; een inzicht dat verdiept is door haar betrokkenheid bij de (oecumenische) vrouwenbeweging en de discussies die daar over identiteits- en subjectiviteitsontwikkeling worden gevoerd.

Beide invloeden maakt ze vruchtbaar in haar boek *Hoe gaat het met jou?* (1989). In dat boek verbindt ze psychologische theorieën, theologische hermeneutiek en feministische theorievorming met elkaar en legt ze uit dat iemands biografie en subjectiviteit niet alleen bepaald worden door gebeurtenissen uit het verleden maar ook door datgene waar iemand naar uitkijkt, door iemands verlangen. Beiden – (interpretatie van) gebeurtenissen uit het verleden en verlangen – worden bepaald door iemands waardeoriëntaties.

Deze waardeoriëntaties zijn zowel persoonlijk als collectief. Ze zijn collectief, omdat het gaat om de culturele voorstellingen waarmee een groep mensen de wereld om zich heen

betekenis geeft en de verhoudingen daarin ordenen. In deze voorstellingen zit altijd een waardesysteem verborgen dat allen in de groep oriëntatie biedt bij de vraag hoe te leven en zich te gedragen, en dat ook de machtsverhoudingen tussen mensen onderling bemiddelt.

Waardeoriëntaties zijn ook persoonlijk, omdat ieder binnen de ruimte van de collectieve voorstellingen een eigen beeld van zichzelf en van de verhoudingen in de werkelijkheid om zich heen construeert. Dit persoonlijk beeld van zelf en wereld komt tot stand doordat ieder op een eigen manier de zintuiglijk waarnemingen, aanrakingen en belevenissen ordent tot beelden en verbeeldingen van zichzelf en die wereld rondom. Die beelden zijn affectief geladen en ontstaan in antwoord op de aanrakingen van anderen in de vroegste jeugd en later. Dit verklaart de individuele verschillen in ervaringen en duidingen van gebeurtenissen binnen een groep. Bovendien worden deze beelden beïnvloed door de woorden waarmee de eigen beelden gecommuniceerd (moeten) worden met anderen. Taal is immers niet neutraal, maar de neerslag en bemiddeling van de waarden en machtsverhoudingen van het collectief.

De persoonlijke waardeoriëntatie wordt dus door de collectieve bepaald; men leert de gebeurtenissen in het eigen leven immers verstaan in de context van het wereldbeeld van het collectief. Toch gaat Bons-Storm er vanuit dat er ruimte is tussen de collectieve waardeoriëntatie en de persoonlijke van het belichaamde subject. De affectief gekleurde respons op aanrakingen en communicaties kan immers tot steeds andere betekenisverleningen en praktijken leiden. Juist in dit subtiel andere, subtiel eigene, schuilt

het onherleidbare verschil van de ander, ondanks het vele gemeenschappelijke. Bons-Storm claimt deze ruimte van het (subtiel) ‘eigene’, de ruimte van het individu, als de ruimte voor de eigen stem, voor een aarzelend gefluister dat door het luisteren van de ander tot spreken wordt gehoord (1996, 80-83).

Dit ‘tot spreken horen’ is een complexe hermeneutische activiteit, omdat het verlangen naar vruchtbaar leven, of de persoonlijke overlevingstheologie, vaak versluierd aanwezig is in het verhaal over de vreugden en moeiten van het alledaagse bestaan. Het vraagt dus aandacht voor dit alledaagse, voor het verhaal en de manieren van doen van de gesprekspartner, de keuzes die onder die manieren van doen liggen, en de waardeoriëntatie onder die keuzes die in het verhaal verstopt zit.

Het is ook complex, omdat de ‘pastor’ in deze pastorale communicatie niet alleen aandachtig naar het verhaal van de ander moet luisteren maar ook de eigen respons op dat verhaal moet (leren) verstaan. Wat doet dat verhaal met haar of hem? Welke associaties roept het op, aan welke angsten raakt het? Wat doet het met hem of haar wanneer de gesprekspartner vanuit een andere dan de eigen waardeoriëntatie of Godsopvatting spreekt en handelt.

Dit verhaal, dat bepaald wordt door biografie en/of maatschappelijk verschillende posities, kan de dialoogpartner verrassen, bijvoorbeeld omdat zij of hij er stilzwijgend vanuit ging dat de ander op dezelfde manier naar de werkelijkheid zou kijken als zijzelf. Wanneer hierdoor het eigen zelf- en wereldbeeld ter discussie wordt gesteld, kan het zo oncomfortabel worden dat het de reactie oproept: ‘Maar zó moet je dat niet

zien ...’ of ‘Ja, maar dat moet je anders lezen’ (1992, 108). Door zo’n reactie stukt de pastorale communicatie echter. Dat geldt in het bijzonder wanneer die reactie van een professionele pastor komt, omdat deze de autoriteit van de professionele theoloog, die weet hoe het ‘ware’ verhaal er uit ziet, inbrengt. Het gevaar dreigt dat de pastorant zich terugtrekt, omdat zij of hij zich niet begrepen voelt.

Bons-Storm betoogt dat deze reacties het effect zijn van de werking van ‘laddermacht’. Met het beeld van een taps toelopende ladder waarvan de ruimte op de bovenste sporten gering is, terwijl de onderste sporten veel ruimte bieden en overbevolkt zijn, legt ze de werking van de hiërarchisering van verschil uit en van de machtswerking die uitgaat van dit proces (1992, 47e.v.) Dit onderscheid tussen boven en onder of hoog en laag is namelijk verbonden met een hiërarchisering van verschillende waardeoriëntaties. De waardeoriëntatie van degenen op de bovenste sport staan, wordt daarbij geacht belangrijker, beter of meer waar te zijn dan de waardeoriëntaties van degenen die de onderste sporten bezetten.

Betekenis voor praktische theologie van vandaag

Riet Bons-Storms portret van de vele factoren die een rol spelen in de pastorale communicatie is nog steeds relevant voor pastorale praktijken van vandaag.

Allereerst is haar analyse van de diep door-dringende werking van een cultureel dominant wereldbeeld en waardeoriëntatie op het zelf- en wereldbeeld van het subject nog steeds belangrijk – en feitelijk nog nauwelijks verwerkt in ➤

pastorale theorievorming in Nederland. Met haar schildering van de pastorale communicatie als een ontmoeting tussen twee subjecten op een bepaald moment in hun levensloop, verbeeld als een punt op hun levenslijn, geeft ze het volle pond aan de betekenis van het biografische voor het verhaal van de participanten in de pastorale communicatie.

Maar dat biografische vat ze breed op. Ze betoogt namelijk dat die biografie standpuntbepaald is – in de zin dat het levensverhaal zich ontrolt en ontwikkelt in een context van maatschappelijke krachtenvelden en vertogen. Het subject internaliseert de verhalen, regels, manieren van doen die met dat standpunt verbonden zijn, en kijkt vanuit dat geïnternaliseerde standpunt naar de wereld om haar of hem heen. Bons-Storm belicht hiermee dat pastorale communicatie zo’n worsteling kan zijn, omdat waardeoriëntaties, inclusief religieuze of theologische ideeën van de gesprekspartners, gekleurd zijn door laddermacht.

Daarom pleit ze ervoor om in de opleidingen en trainingen voor pastorale communicatie het biografische – zowel in het eigen verhaald als in dat van de ander – niet alleen vanuit psychologisch of psychoanalytisch perspectief te bekijken, maar ook en misschien wel allereerst vanuit de vraag welke maatschappelijke, identiteitsbepalende krachtenvelden elkaar kruisen in het verhaal van de ander én in het eigen verhaal, want laddermacht werkt in en door die krachtenvelden en bepaalt zo ieders identiteit en blik op de ander.

Kenmerkend voor de door haar gewenste zelfkritische houding is dat degene die in het gesprek tot pastor wordt gemaakt – man of

vrouw, professional of leek – zijn of haar waardeoriëntatie niet langer als de normatieve ziet. Dat uit zich aan de ene kant in het onderkennen dat wit een kleur is; dat mannen (ook) een gender zijn en een sekse hebben. Het vertaalt zich anderzijds in luisterende aandacht voor het verhaal van de ander op zoek naar de vorm die het verlangen naar vruchtbaar leven in dit concrete leven aanneemt.

Ten tweede is Bons-Storms werk van betekenis in de discussie over het alledaagse en de theologie en alledaagse theologie. Bons-Storm praktiseert waartoe een theoloog als bijvoorbeeld Jeff Astley in zijn boek *Ordinary Theology* (2002) oproept. Ze spreekt met gewone gelovigen over de alledaagse of overlevingstheologieën waarmee deze zin en betekenis geven aan hun bestaan; een ‘spreken met’ dat begint met een aandachtig ‘luisteren naar’. In een tweede stap brengt ze die overlevingstheologieën op begrip in een kritische dialoog met de (academisch) theologische traditie. Dat brengt haar tot andere theologische accenten, tot verschuivingen in het theologisch bouwwerk, bijvoorbeeld tot meer nadruk op Jezus’ leven dan op zijn dood, en tot een Godsbeeld waarin God welwillend en zegenend aanwezig is in ons bestaan (2007).

Dit theologische accent op God als zegenende aanwezigheid in het alledaagse bestaan van mensen vertaalt zich in haar opvatting over communicatie met pastorale kwaliteit en haar pleidooi voor onderling pastoraat.

Anders dan bijvoorbeeld Henning Luther, die zeer bepalend is voor het denken over de relatie tussen religie en het alledaagse, ziet Bons-Storm het alledaagse niet alleen maar als de plek waar

mensen ervaren dat het leven kwetsbaar en onbeheersbaar is, meerduidig en ambigu, vol breuken en overgangen, noch de pastor als degene die samen met de pastorant de diepte in gaat om de ervaring van lijden en het verlangen naar meer met behulp van taal en verhalen te duiden (Luther 1992, 212-223).

Zij ziet het alledaagse daarentegen als een aaneenschakeling van terugkerende handelingen, zorgpraktijken, vreugdevolle momenten en crises die allen vragen om zin en betekenis, waarin steeds het verlangen naar een geconcentreerd en vruchtbaar leven aan de orde is.

Op die zoektocht ontmoet men anderen, bijvoorbeeld tijdens een ‘gewoon’ bezoekje waarin de ander vraagt: ‘Hoe gaat het met jou?’ (2007, 139/140). Zo’n bezoek(je) kan als er oprechte aandacht is, als een zegen beleefd worden, schrijft ze. Dat geldt ook voor het gesprek waarin de een de eigen ervaringswijsheid en overlevingstheologie aanbiedt als bijdrage aan de zoektocht van de ander naar wat het verhaal van God met de vreugden en moeiten te maken heeft. Ook dat kan volgens haar beleefd worden als een zegen – verwijzend naar een zegenende God.

 Voor een uitgebreid overzicht van de (boek) publicaties van Riet Bons Storm zie http://nl.wikipedia.org/wiki/Riet_Bons-Storm. Een overzicht van haar artikelen in (internationale) bundels en tijdschriften is niet beschikbaar.

 Op www.handelingen.com valt dit artikel compleet met noten en volledige literatuurlijst na te lezen.

Literatuur

- Astley, J. (2002). *Ordinary Theology. Looking, Listening and Learning in Theology*. Aldershot: Ashgate.
- Botman, M., Jouwe, N. & G. Wekker (red.) (2001). *Caleidoscopische visies. De zwarte-, migranten- en vluchtelingen vrouwenbeweging in Nederland*. Amsterdam: KIT.
- Frettlöh, M. (1998). *Theologie des Segens. Biblischen und dogmatische Wahrnehmungen*. Gütersloh: Chr. Kaiser/Gütersloher Verlaghaus.
- Gössmann, E. u.a. (hgb.) (2002). *Wörterbuch der Feministische Theologie* (2e vollständig überarbeitete und grundlegend erweiterte Auflage). Gütersloh: Gütersloher Verlaghaus, 498-503.
- Haardt, M. de (2002). Grond onder de voeten. De uitdagingen van de leeropdracht ‘Vrouwen, geloof en cultuur’. In: *Gender. Tijdschrift voor Genderstudies* vol. 5 (2002) 4, 62-76.
- Luther, H. (1992). *Religion und Alltag. Bausteine zu einer Praktische Theologie des Subjekts*. Stuttgart: Radius Verlag.
- Maeckelberghe, E. (1998). Alles kan altijd totaal anders. Interview met prof.dr. M. Bons-Storm. In: Haardt, M. de, Maeckelberghe E. & M. van Dijk (red.), *Geroepen om te spreken. Over verbeelding en creativiteit in theologie en pastoraat*, Kampen: Kok, 180-186.
- Morton, N. (1985). *The Journey is Home*. Boston: Beacon Press.
- Praetorius, I. (2005). *Handeln aus der Fülle. Postpatriarchaler Ethik in biblischer Tradition*. Gütersloh: Gütersloher Verlaghaus, 108-111.
- Ven, C. van der (1998). Feministe Riet Bons Storm zet haar woede over dominante kerk-mannen om in actie. In: *Trouw*, 24-02-1998. <http://www.trouw.nl/tr/nl/5009/Archief/archief/article/detail/2749462/1998/02/24/Feministe-Riet-Bons-Storm-zette-haar-woede-op-dominante-kerk-mannen-om-in-actie.dhtml>
- Anne-Claire (dr. A.C.) Mulder is UD vrouwen- en genderstudies theologie en stagedocente aan de Protestantse Theologische Universiteit, locatie Groningen. acmulder@pthu.nl of acmulder@xs4all.nl

Godsdienstpedagogische trends 2011-2014

Dit artikel bericht over de godsdienstpedagogische trends, op basis van een aantal relevante publicaties vanaf 2011 tot 2014.

Duitsland: *mythos of logos*?

Halbfas (2012, 14, 42) concludeert dat 56 procent van de Duitse katholieke jongeren weliswaar formeel tot de katholieke kerk behoort, maar dat voor hen het geloof in God niet van belang is. Aan de eerste communie wordt vaak uit folklore meegedaan. Voor de protestantse kerk geldt een vergelijkbaar beeld: doop en belijdenis zijn vanuit familietraditie en steeds minder vanuit geloofsovertuiging 'zinvol'; deze 'rites de passage' worden steeds vaker voornamelijk in een sfeervol traditioneel kader beleefd (Meyer 2012, 653).

Inhoudelijk overheerst in Duitsland een godsdienstvriendelijk cultuurchristendom (Englert in: Bitter en Blasberg-Kuhnke 2011, 32). In de (jong)volwassenheid staat de inhoud van de christelijke 'mythe' (compleet) ter discussie, maar het ethos en de esthetische aspecten tijdens doop- en huwelijksdiensten worden positief gezien. Ook moet het religieuze erfgoed in kunst en cultuur toegankelijk blijven. Door gelegenheidsbezoeken in verband met doop of huwelijk blijft de meerderheid in elk geval

'aan boord' van het schip dat, zo meent men in Duitsland, de 'volkskerk' heet. Men weet niet precies waar het 'echte geloof' begint en waar de interesse voor het christelijk cultureel erfgoed in gebed verandert (Englert in: Bitter en Blasberg-Kuhnke 2011, 32).

In het algemeen beschouwt men in Duitsland de 'waarheid' van het cultuurchristendom als vergelijkbaar met hetgeen ook als symbolische waarheid van natuurgodsdiensten, dromen, sagen, legenden en sprookjes gelden kan en in kunst, literatuur en films zoals *Harry Potter* te herkennen is (Dinter en Söderblom 2010). Het is volgens Halbfas (2012, 51, 87, 126) echter ondenkbaar dat de katholieke kerk symboliek in kunst en dergelijke als net zo passend voor het Duitse godsdienstonderwijs zal gaan beschouwen.

Halbfas vindt dat het godsdienstonderwijs aan cultuurchristenen de afstand tot de *logos* en de toenadering naar de *mythos* zou moeten thematiseren, om verdere distantie te vermijden. Hij wijst tevens op de invloed van het kritische denken in de periode tussen Galileï en Bultmann op

exegese en geloofsleer. Katholieke wetenschappers kunnen zijns inziens het ontstane dogmatistische probleem niet in publicaties en dergelijke benoemen; daarmee zouden ze hun *nihil obstat* verliezen en geen college meer mogen geven of geëxcommuniceerd kunnen worden (Halbfas 2012, 23-24, 34-35). In de schoolboeken voor godsdienstonderwijs blijft de ongewijzigde versie van de katholieke geloofsleer gehandhaafd. Alleen boeken die door een bevoegd kerkelijk orgaan zijn goedgekeurd mogen in het Duitse katholieke godsdienstonderwijs gebruikt worden. Op verschillende hogere posities hierin werden sinds Johannes Paulus II en Benedictus XVI onder andere conservatief-evangelicale functionarissen benoemd (Halbfas 2012, 73; 188). Zo blijft de status quo qua geloofsleer gehandhaafd.

Het is voor katholieke leerkrachten ook vanwege canoniek recht (cc. 804 en 805) gemakkelijker over het islamitisch geloof kritisch te discussiëren dan over het voor scholieren niet minder onbekende christelijke geloof (Halbfas 2012, 80 en 197). De leerdoelen zijn afgestemd op de door Verwey (1993) als fundamentalistisch ingeschatte 'wereldcatechismus' (Halbfas 2012, 101, 186 en 217).

Van de bonte mengeling aanstaande katholieke en protestantse godsdienstleerkrachten zegt echter 19,9 procent niet precies te weten wat ze moeten geloven. Van hen is 3,1 procent van mening dat er geen persoonlijke God noch bovennatuurlijke macht bestaat. Spannend is het gegeven dat hoe historisch-exegetischer en godsdienstwetenschappelijker de theologische studie is ingericht, des te tevredener de meeste studenten blijken te zijn (Lück 2012, 167; 189)!

Amerika: holistische aanpak met het Kruis als basis

Uit onderzoek blijkt dat hedendaagse Amerikaanse studenten het christen-zijn vooral door middel van 'uiterlijke vormen' zoals 'goede dingen doen' definiëren (Powell en Clark 2011, 33). In plaats van een vertrouwen op Jezus (Johannes 6:28-29), kenmerkt de post-puberele 'almost christian' zich door een positieve opstelling ten opzichte van (een ethische versie van) het christendom.

Protestantse godsdienstpedagogen pleiten ervoor dat christelijk jeugdwerk theologische discussies over zonde en verlossing niet langer uit de weg gaat: dienst aan de jeugd zou als iets fundamenteel theologisch gezien moeten worden. In Luthers *theologia crucis* wordt een zowel apologetische als kerygmatische basis gezien voor *Youth Ministry* (Root en Creasy Dean 2011, 21, 37, 55).

Thomas H. Groome, rooms-katholiek theoloog, is van mening dat geloofsopvoeding op basis van de katholieke *Baltimore Catechism* niet tot kennis van het christelijk geloof leidt (www.uscatholic.org/articles/201301/show-me-way-how-can-parents-pass-faith-26739). In deze catechismus wordt – behalve bij de vraag 'Op welke dag stond Jezus op van de doden?' – over de betekenis van Pasen gezweegen. Hij verwijst daarom liever naar de wereldcatechismus, bijvoorbeeld n. 1702, op grond waarvan drie antropologische grondovertuigingen kunnen worden overgedragen:

'... our innate goodness, our capacity for sin, and the difference effected by Jesus's dying and rising on our behalf. With our collaboration, ▷

the last enables our capacity for good to win out, a goodness, I add immediately, that is itself sustained by God's grace. Our freely chosen efforts to do good and avoid evil are required; God's grace never programs our choices. And though God's abundant grace in Jesus is always high tide toward us, it comes to us as a responsibility or, better, as our 'response-ability'. (Groome 2011, 62)

Groome (2011, 5, 290) pleit ervoor geloofsoverdracht als antwoord op het verbond te zien. We moeten niet vanuit een idee van 'goedkope genade' veronderstellen dat God onze eigen verantwoordelijkheid wel even zal overnemen. Hij pleit voor een 'Life to Faith to Life'-aanpak: *Life*: De jongeren leggen associatieve verbanden tussen een thema en hun persoonlijk leven. Dan reflecteren ze samen op de vraag welke rol dit thema in het eigen leven speelt. *Faith*: Daarna wordt het Verhaal en de Visie van het christelijk geloof met betrekking tot dit thema verkondigd. *Life*: Vervolgens wordt besproken hoe de deelnemers geloofsaspecten in het leven kunnen integreren. Tot slot wordt uitgenodigd een beslissing te nemen hoe te antwoorden (Groome 2011, 300).

Belgie: GSM-model

De godsdienstpedagoog Bert Roebben (2011, 82, 86) is van mening dat de pedagogische dialoog vaak stil ligt, aangezien volwassenen kinderen dikwijls naar de mond praten. Ook kennen vele Vlaamse leerlingen 'hun culturele en religieuze roots' niet meer. Ze worden niet meer geïnitieerd in één leefpatroon, maar al vlug in een

bad van vele (morele en levensbeschouwelijke) betekenissen gegoooid'.

In deze situatie, waarin voor velen de herkomst onduidelijk is, vraagt Roebben (2011, 93) oog voor toekomst. Nu leerkrachten niet meer kunnen uitgaan van een spontane correlatie tussen geloof in de geloofsgemeenschap en de dagelijkse ervaringen van jongeren beschouwt hij het hermeneutisch-communicatieve model c.q. 'learning from religion' als een alternatief. Leerlingen moeten worden getraind in de waarneming en interpretatie van morele en religieuze fenomenen in de maatschappij (Derroitte, Meyer, Pollefeyt en Roebben, in: Rothgangel et al. 2014, 51, 58).

Roebben (2011, 87) pleit ervoor de 'representatie' van visies over een bepaald thema duidelijk te benoemen en door de concrete 'presentatie' ervan door leerkracht en medeleerlingen te complementeren. Daardoor worden zij uitgedaagd 'present' te zijn en 'een tegenwoordigheid van geest te hebben om ook zelf een (hermeneutisch) standpunt in te nemen en dit positief of negatief in c.q. ten opzichte van een christelijk framework te communiceren. De leerling(e) leert zich te openen voor een alternatief 'coördinatensysteem', 'een andere manier van kijken 'voorgedaan' door een medemens, door een met-gezel in het leerproces' (Roebben 2011, 88). Daardoor gaat zijn wereld open en krijgt hij/zij een nieuw zicht op zijn/haar eigen herkomst en toekomst – wordt hij/zij een nieuw mens – komt het kind dicht bij zijn/haar eigen presentie (Roebben 2011, 94). De leerkracht moet 'thuis zijn in het eigen levensverhaal, in het eigen coördinatensysteem, in het eigen standpunt' (Roebben 2011, 95). De leerkracht 'moet

accuraat luisteren en gewetensvol fluisteren of terug spiegelen, zodat het licht van het inzicht kan doorbreken' (Roebben, 2011, 96-97).

Het leerplan van het vak R.K.-Godsdienst van de Erkende Instantie omschrijft de leerkracht godsdienst als Getuige, als Specialist en als Moderator (GSM-Model) (Michielssens in: Pollefeyt en De Boeck 2012, 156). Empirisch onderzoek toont aan, dat Vlaamse godsdienstdocenten vooral de rol van moderator (46 procent) noemen, gevolgd door getuige (29 procent) en specialist (25 procent) (Michielssens in: Pollefeyt en De Boeck 2012, 156, 174).

Pollefeyt (2011, 39-40) pleit ervoor dat ten behoeve van de bevordering van de interactiedynamiek tussen identiteit en diversiteit, in het leerplan duidelijker wordt aangegeven welke elementen uit de christelijke traditie in het hermeneutisch-communicatief leerproces kunnen worden aangereikt.

Nederland: 'tegenspraak'

Ook de Nederlandse situatie kenmerkt zich door veelvormigheid en ongebonden religiositeit, waarbij bouwstenen vanuit institutionele religieuze tradities niet per definitie afgewezen worden. Geurts, Ter Avest en Bakker (in: Rothgangel et al. 2014, 179, 196) wijzen erop, dat de hermeneutische aanpak niet alleen hierbij past, maar ook bij de sinds het begin van de 21ste eeuw in de Nederlandse onderwijspolitiek heersende constructivistische opvatting van kennis. Met als startpunt de existentiële vragen van de leerling worden religieuze tradities geïntroduceerd als een 'trigger' voor de ontwikkeling van hun religieuze identiteit.

Zondervan (in: Mulder en Snoek 2012, 62,

72) acht het 'Belgische' GSM-model in hermeneutisch-communicatief godsdienstonderwijs bruikbaar (zie boven). Bij reflectie kan geëvalueerd worden of er bij de leerkracht een balans is tussen de drie rollen of dat er verschuivingen nodig zijn. (Aankomende) leerkrachten worstelen met de overgang van een verkondigend model naar het hermeneutisch model. Het zwaartepunt ligt vaak op de rol als getuige (en/of specialist). Dit remt de rol als moderator.

Zondervan (in: Mulder en Snoek 2012, 73) wijst erop, dat hermeneutisch-communicatief godsdienstonderwijs om een andere didactiek vraagt met onder andere coöperatieve werkvormen zoals de binnen- en buitenkring.

Bij een overhelling naar de rol van 'getuige' gaat het om 'tegenspraak'. Zo 'vragen' volgens Den Bakker (2013, 46) de verharding en het negativisme om 'christelijke scholen met leraren die een eigen geluid durven laten horen'. De Ruyter (in: Ter Avest 2012, 152) ziet in religieuze idealen een alternatieve bron van waarden ten opzichte van die waarden, die leerlingen in de mainstream maatschappij ontmoeten.

Bij De Muynck (in: Ter Avest 2012, 130-131) ligt de 'tegenspraak' in de socialisatie van jonge christenen in een kerk als 'gemeenschap van vreemden'. Identiteitsvorming is wat betreft De Muynck de ontwikkeling van een zelfbeeld als zijnde het eigendom van de Ander. Kinderen zullen opgevoed worden tot kritische burgers. Maatschappijkritiek is geen beschuldiging, aangezien men weet van de eigen zonden. Maatschappelijke transformatie is geen doel, want christenen zijn slechts vreemden in deze wereld. Solidariteit en liefdadigheid met deze wereld worden voorgeleefd. Om dit te bereiken ligt wat

betreft De Muynck een zwaartepunt qua rol van de leerkracht op getuige/expert voor de hand: gedegen kennis van de Bijbel en belijdenisschriften moet onderwezen worden, waarbij het kennisverwervingsproces voor een groot gedeelte wel en het adaptieproces niet in de hand van de leerkracht ligt.

De media hebben een eigen ‘tegenstem’, die weer aanleiding geeft tot een passievol gesprek over de Boodschap. Bij het televisie-evenement ‘The Passion’ ontstaan er, door Jezus de woorden van André Hazes ‘Geef mij nu je angst, ik geef je er hoop voor terug’ te laten zingen, nieuwe duidingen: ‘angst versus hoop’ in plaats van de drieslag zonde-verlossing-dankbaarheid (Matsinger 2013, 87). ◀

 Zie handelingen.com voor een uitgebreider Literatuurbericht Godsdienstpedagogiek.

Literatuur

- Avest, I. ter (2012). *On the Edge: (Auto)biography and Pedagogical Theories on Religious Education*. Rotterdam: Sense Publishers.
- Bakker, D. den (2013). *Scholen met lef. Tien notities bij christelijk geïnspireerd onderwijs in een seculiere tijd*. Woerden: Besturenraad.
- Bitter, G., M. Blasberg-Kuhnke (2011). *Religion und Bildung in Kirche und Gesellschaft*. Würzburg: Echter Verlag.
- Creasy Dean, K. (2010). *Almost Christian. What the Faith of Our Teenagers is Telling the American Church*. Oxford: Oxford University Press.
- Dinter, A., K. Söderblom (2010). *Vom Logos zum Mythos. ‘Herr der Ringe’ und ‘Harry Potter’ als zentrale Grunderzählungen des 21. Jahrhunderts; praktisch-theologische und religionsdidaktische Analysen*. Münster: LIT.
- Groome, Th.H. (2011). *Will there be Faith? A New Vision for Educating and Growing Disciples*. New York: Harper Collins.

- Halbfas, H. (2012). *Religionsunterricht nach dem Glaubensverlust*. Ostfildern: Patmos.
- Lück, Ch. (2012). *Religion studieren. Eine bundesweite empirische Untersuchung zu der Studienzufriedenheit und den Studienmotiven und -belastungen angehender Religionslehrer/innen*. Forum Theologie und Pädagogik. Münster: LIT.
- Matsinger, C. (2013). *Heilig vuur. Jongeren leren geloven, hopen, liefhebben*. Amsterdam: Buijten & Schipperheijn Motief.
- Mulder, A., H. Snoek (2012). *Werken met diepgang. Levensbeschouwelijke communicatie in de praktijk van onderwijs, zorg en kerk*. Zoetermeer: Meinema.
- Meyer, K. (2012). *Gottesdienst in der Konfirmandenarbeit. Eine triangulatie Studie*. Göttingen: V&R Unipress.
- Pollefeyt, D., A. Dupont, H. Debel (2011). *Als gist in het deeg. Uitdagende stemmen voor geloofscommunicatie*. Leuven: Acco.
- Pollefeyt, D., E. de Boeck (2012). *Tegen-woordig. Jeugd en geloofscommunicatie vandaag*. Leuven: Acco.
- Powell, K.E., C. Clark (2011). *Sticky Faith. Everyday ideas to build lasting faith in your kids*. Grand Rapids, Michigan: Zondervan.
- Roebben, B. (2011). *Scholen voor het leven. Kleine didactiek van de hoop in zeven stappen*. Leuven: Acco.
- Rothgangel, M., R. Jackson, M. Jäggle (2014). *Religious Education at Schools in Europe. Part 2: Western-Europe*. Wiener Forum für Theologie und Religionswissenschaft. Göttingen: Vienna University Press/V&R unipress.
- Root, A., K. Creasy Dean (2011). *The Theological Turn in Youth Ministry*. Illinois: InterVarsity Press.
- Verweyen, H. (1993). *Der Weltkatechismus: Therapie oder Symptom einer kranken Kirche?* Düsseldorf: Patmos.
- Erna (prof.dr. E.) Zonne-Gätjens is werkzaam aan de Fachhochschule für Interkulturelle Theologie in Hermannsburg. Voorheen was ze docente Youth Ministry aan de Protestantse Theologische Universiteit en junior-professor vakdidactiek aan de Universiteit Osnabrück.
e.zonne@fh-hermannsburg.de

STUDIEDAG

‘Tussen bevlogenheid en burn-out’

Op dinsdag 14 april aanstaande organiseert de Bond van Nederlandse Predikanten(BNP) in samenwerking met het tijdschrift *Handelingen* een open studiedag over het thema van dit nummer ‘Tussen bevlogenheid en burn-out’.

In de ochtend zijn er hoofdlezingen van dr. Ciska Stark en drs. Anne Weiland. Ciska Stark (PThU) spreekt over ‘bevlogenheid en authenticiteit’, Anne Weiland (betrokken bij het in dit nummer gepresenteerde onderzoek) spreekt over ‘coachen naar bevlogenheid’. In het ochtenddeel zijn er daarnaast korte praktijkverhalen van een drietal predikanten.

Het middagprogramma bestaat uit twee rondes workshops die op uiteenlopende wijze ingaan op het centrale thema. De studiedag wordt gehouden in Nijkerk en begint om 10.30 uur.

 Zie voor meer informatie en opgave:
www.predikanten.nl en www.handelingen.com

‘Van ik naar wij’ Drewermann-studiedag

Op zaterdag 21 maart houdt de Studiekring Drewermann Nederland een open studiedag voor leden, donateurs en belangstellenden met het thema 'Van ik naar wij. Drewermann en de toekomst van de kerk.' 's Morgens en 's middags een korte lezing respectievelijk door Aart de Groot en drs. Bert van der Woude met gespreksgroepen. Na de theepauze is er een korte lezing over De Basisgemeente 'Exodus' in Ede door drs. Mar van der Velden, gevolgd door discussie en gesprek onder leiding van Bert van der Woude. Permanente Educatie (PKN) voor predikanten en kerkelijk werkers: 0,25 punt.

Marnix College Juniorgebouw, Prins
Bernhardlaan 25, 6713 MA Ede;
11.00-16.30 uur (inloop vanaf 10.30 uur).
Graag voor 16 maart aanmelden via:
(026) 47 22 719 of aart.degroot@live.nl;
www.studiekringdrewermann.nl

‘Pijn, strijd en zin’ KSGV-studiemiddag

Pijn beïnvloedt je gevoelens, je concentratie, hoe je denkt en handelt. En als pijn chronisch wordt, is deze invloed nog veel groter. Een relatie komt onder druk te staan, je verliest je baan, vrienden haken af. Daarmee beïnvloedt pijn niet alleen ons lichaam, maar dringt hij ook diep door in ons psychologisch functioneren en in onze zingeving of zinbeleving.

Sprekers op deze studiemiddag van het kenniscentrum voor levensbeschouwing en geestelijke gezondheid (KSGV Tilburg): Jessie Dezutter, Jaap Spaans, Hannemieke Stamperius en Piet Verhagen.

Woensdagmiddag 25 maart 2015, congres- en vergadercentrum 'In de Driehoek', Utrecht; zie voor het volledige programma: www.ksgv.nl

Leergang Kunst en Theologie

De zesde leergang Kunst en Theologie onderzoekt de mogelijkheden van het gebruik van kunst in liturgie, pastoraat en vorming en toerusting. De opleiding is voor geestelijk verzorgers, predikanten en kerkelijk werkers. De opleidingsdagen kennen de drieslag: theorie, casuïstiek en zelf aan het werk met verschillende materialen en werkvormen. De opleiders zijn dr. Anne Marijke Spijkerboer (onderzoeker verhouding kunst en theologie) en drs. Harbert Booij (beeldend kunstenaar en docent theologie).

11 september, 9 oktober, 13 november,
11 december; 15 januari, 12 februari, 11 maart,
8 april, 29 april, 27 mei 2016; KPV-Centrum
Zon en Schild te Amersfoort. PKN: 5,75
punten in het vrije deel van de Permanente
Educatie, VGVZ: 24 punten. Informatie:
annemarijkespijkerboer@xs4all.nl.
Aanmelding tot 21 augustus: (033) 460 98 33 of
h.kievit@ggzcentraal.nl